

КРИМ ЗА ЗАВІСОЮ

ПУТІВНИК ЗОНОЮ ОКУПАЦІЇ

Canada

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

ПРОМЕТЕЙ

Inform
Napalm

Крим за завісою. Путівник зоною окупації

Київ, 2019

Книгу підготовлено до п'ятої річниці російської окупації Криму Центром дослідження безпекового середовища «Прометей». Насичений фактами та ілюстраціями лаконічний виклад ключових історичних, політичних та соціальних проблем Криму. Видання продовжує серію компактних довідників про сірі зони безпекового середовища, розпочату вже знаною в експертному середовищі книгою «Донбас у вогні. Путівник зоною конфлікту». Розраховано на експертів, журналістів, громадських активістів та дипломатів, що працюють в Україні, також буде цікавим для широкого кола читачів, які намагаються зрозуміти джерела російсько-української війни та сформувані власне бачення кримського питання. Видання з'явилося за сприяння Канадського фонду підтримки місцевих ініціатив та Міжнародного фонду «Відродження», містить ексклюзивні матеріали про окупацію Криму, зібрані міжнародною волонтерською спільнотою *InformNapalm*.

Електронну версію видання можна завантажити за посиланням
<https://prometheus.ngo/krym-za-zvisoiu/>

Загальна редакція: *Аліна Майорова*

Авторський колектив: *Ольга Волянчук, Христина Добровольська, Максим Майоров*

Дизайн: *Микола Леонович, Алекс Алексідзе, Роман Бурко*

Карти: *Дмитро Вортман*

Літературна редакторка: *Марина Александрович*

Матеріал відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Уряду Канади та Міжнародного фонду «Відродження».

Зміст

2 Вступ. ВІДСУВАЮЧИ ЗАВІСУ

Розділ 1. НЕРОЗВ'ЯЗАНИЙ ВУЗОЛ КРИМСЬКИХ ПРОБЛЕМ

- 3 НА ЧОРНОМОРЬСЬКОМУ ПЕРЕХРЕСТІ
- 9 ПОНЕВІРЯННЯ РЕСПУБЛІКИ
- 21 КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ
- 31 СЕВАСТОПОЛЬ—НЕ КРИМ?
- 38 ФЛОТ—ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ У КРИМУ
- 52 ЯК ДІЛИЛИ І НЕ ПОДІЛИЛИ МОРЕ

Розділ 2. КРИМСЬКИЙ АНШЛЮС

- 60 ПЕРЕДУМОВИ ОКУПАЦІЇ
- 62 ЗРУЧНИЙ МОМЕНТ
- 63 УКРАЇНСЬКІ СИЛИ В КРИМУ
- 65 КОЛИ ПОЧАЛАСЯ ОПЕРАЦІЯ?
- 70 ГІБРИДНИЙ ХАРАКТЕР АГРЕСІЇ
- 83 ПЕРЕБІГ ОКУПАЦІЇ
- 89 ІНФОРМАЦІЙНА ЗАВІСА

Розділ 3. ЗАРУЧНИКИ ПУТІНА

- 101 ПРИРЕЧЕНІ: З ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ЗОНИ В ОКУПАЦІЮ
- 107 МОВЧАЗНІ: ДЕУКРАЇНІЗАЦІЯ ПІВОСТРОВА
- 115 ОБРАЖЕНІ: ЗАБУТІ ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ ТА НАБУТІ РЕСЕНТИМЕНТИ
- 123 ЗАЛЯКАНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ РАМКИ ТА КАРАЛЬНІ МЕТОДИ В КРИМУ
- 129 НЕЗАХИЩЕНІ: ДИСКОНФОРТ І НЕБЕЗПЕКИ ІЗОЛЯЦІЇ
- 140 МОБІЛІЗОВАНІ: МІЛІТАРИЗАЦІЯ КРИМУ

148 Післямова. МАЙБУТНЄ КРИМУ

Додаток

- 150 ОКРЕМІ МІЖНАРОДНІ ТА ДВОСТОРОННІ УГОДИ, ПІДПИСАНІ РОСІЄЮ ТА ПОРУШЕНІ НЕЮ ВНАСЛІДОК ОКУПАЦІЇ ТА АНЕКСІЇ КРИМУ

Вступ. ВІДСУВАЮЧИ ЗАВІСУ

Чи не вперше в історії Крим потрапив у поле зору англомовної преси під час війни між західною коаліцією та Росією 1853–1856 рр., відомої як Кримська, або Східна, війна. Тоді це стало збігом обставин: технічний прогрес у вигляді залізниць і телеграфу поступово усував перепони між західним обивателем і театром воєнних дій у далекій екзотичній країні. Журналісти провідних видань вирушали в далеку путь, щоб побачити все на власні очі та мати змогу своєчасно розповідати читачам новини з бойовищ. Так відбулося знайомство широкого світу із Кримом — нехай і за посередництва газет, які часто продавали своїм передплатникам враження, а не інформацію.

Військові кореспонденти створили легенду Східної війни, яка ще довго відлунувала в живописі та поезії, у назвах міст та предметів побуту. Розповідають, що під час облоги Севастополя британські солдати у своєму таборі в Балаклаві рятувалися від пронизливого вітру за допомогою плетених масок. Відтоді такий головний убір називають на честь стародавнього поселення.

Через сто п'ятдесят років озброєні люди в балаклавах знову прибули до Криму. Солдати ховали свої обличчя не від вітру, а від упізнання. Так само вони прагнули сховати від світу свої справи на півострові. Крим опинився за темною завісою окупації. Як і в часи Східної війни, про нього знову почали писати в англомовних медіа. Однак за роки, що минають, стає дедалі важче тримати руку на пульсі.

Важливість кримського питання часто недооцінюють. Анексія в Європі підважила фундаментальні принципи, за якими жив континент після Гітлера та Сталіна. Однак цим не обмежується. Крим став епіцентром міжнародного напруження в широкому Чорноморському регіоні. Кремлівський режим по-справжньому одержимий анексованою територією. Проблема не так помітна на відстані, адже події в Алеппо та Донецьку здаються небезпечнішими, ніж у Севастополі та Керчі. Тиша оманлива. Відповідальна міжнародна спільнота не має права відгородитися від Криму завісою байдужості. Триває нова гібридна Східна війна, в якій Росія прагне реваншу.

Розділ 1. НЕРОЗВ'ЯЗАНИЙ ВУЗОЛ КРИМСЬКИХ ПРОБЛЕМ

НА ЧОРНОМОРСЬКОМУ ПЕРЕХРЕСТІ

Загальна інформація

Крим—найбільший півострів Чорного й Азовського морів. Його площа—27 тис. км², що трохи більше за площу Сицилії. За формою Крим схожий на неправильний ромб. Із заходу на схід він витягнутий більш ніж на 300 км, з півночі на південь—понад 200 км. Більшу частину території півострова (63%) займає рівнинний посушливий степ. На півдні розміщені невисокі Кримські гори (максимальна висота—1545 м).

Із материковою частиною України півострів з'єднує Перекопський перешийок завширшки 8 км. Крім того, сухопутні шляхи сполучення Криму пролягають мостами—через затоку Сиваш (з Херсонською областю України) та Керченську протоку (з Росією).

Типовий пейзаж південного узбережжя Криму. Севастополь, мис Айя

Відповідно до законодавства України, Кримський півострів належить трьом адміністративно-територіальним одиницям. Найбільшу площу займає **Автономна Республіка Крим (АРК)**, створена 12 лютого 1991 р. (сучасна назва з 21 вересня 1994 р.). Місто **Севастополь** із 17 березня 1995 р. має спеціальний статус і не входить до складу АРК (фактично це окремий регіон України). На півночі коси Арабатська Стрілка, що географічно належить до Кримського півострова, розташовані **Щасливцівська та Стрілкова сільські ради** Генічеського району Херсонської області. Вони були виведені за межі Кримської області та включені до складу Херсонської області з березня 1955 р.

У березні 2014 р. АРК та Севастополь окупувала Російська Федерація (РФ). Окуповані території Криму—це 4,5% території України, там проживає близько 5% населення України. Окупаційна російська адміністрація діє від імені суб'єктів РФ «Республіка Крим» та «місто федерального значення Севастополь». Кримські території Херсонської області надалі контролює Україна.

Історичний огляд

Географічне положення Криму до певної міри сприяло захисту місцевих поселень від бурхливих і жорстоких подій в українському степу на північ від Перекопського перешийка. І хоча більшість кримських держав були утворені прибульцями з півночі або з-за моря, цим державам зазвичай вдавалося протриматися довше, ніж колишнім метрополіям. Крим був місцем, де тривалий час залишалися релікти Скіфії, Еллади, Готії, Візантії, Золотої Орди. На початку 20 ст. Крим став одним з останніх оплотів антибільшовицького опору, а після краху СРСР тут збереглися рудименти радянських збройних сил та ідеології.

Ще одна особливість Криму—стійке прагнення його володарів поширити свою владу на прилегли материкові землі. Обмежена територія, замалі людські та матеріальні ресурси півострова не давали кримським державам підстав задовольнятися добровільною чи примусовою ізоляцією. Татарські хани, російські губернатори, а також короткотривалі кримські уряди під час революційних подій 1917–1920 рр. володіли або прагнули володіти ресурсною та буферною зоною на півночі.

У середині 15 ст. на півострові з'явилася нова держава—**Кримське ханство**. Правляча династія—Гераї—походила з роду Чингіз-хана. Кримські хани з Бахчисарая керували не лише півостровом, але й приазовськими степами від Дніпра до Кубані. Населення Кримського ханства відзначалося етнічною та релігійною строкатістю, адже це були нащадки кількох хвиль колонізації, які тривали з античності. З часом більшість мешканців Криму

Палац кримських ханів у Бахчисарай — пам'ятка історії

стала тюркомовними мусульманами. Так почав складатися кримськотатарський етнос. Кримське ханство проіснувало більше трьох століть і за цей час пережило періоди піднесення та занепаду.

У 1783 р. Росія анексувала вкрай ослаблене Кримське ханство та поклала край державності кримських татар. Значну персональну роль у поглинанні Криму відіграла російська імператриця **Катерина II**, тому її постать до сьогодні є символічною як для прихильників, так і для противників російського контролю над півостровом.

За час перебування Криму у складі Російської імперії тут відбулися кардинальні зміни. Адміністративним центром нової губернії, названої Таврійською, стало місто Сімферополь. Почалася колонізація Криму підданними імперії, переважно росіянами та українцями. Кримські татари зазнавали дискримінації та масово емігрували в Османську імперію. Якщо у 1800-х роках кримські татари становили понад 80% населення Криму, то

у 1860-х—близько 50%, а у 1900-х вони стали другою за чисельністю етнічною групою після росіян.

Негативне ставлення російської адміністрації до кримських татар мало дві основні причини. По-перше, досвід тривалого протистояння Росії з Кримським ханством сформував у росіян стійкі антитатарські упередження. По-друге, кримських татар підозрювали у прихильності до Османської імперії, з якою Петербург ворогував і далі. Визначні діячі Російської імперії розглядали підкорений Крим як спадщину християнської православної Візантії, а не як тюрко-мусульманську країну.

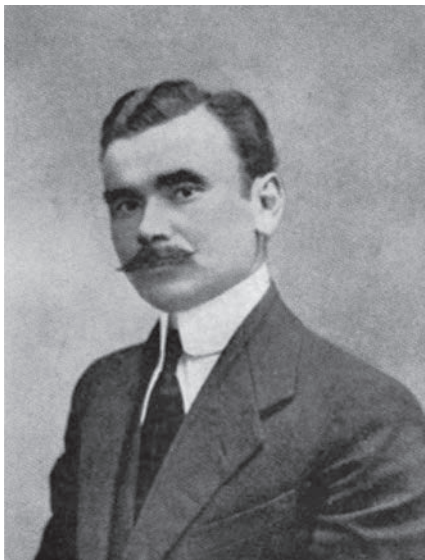
Одним із проявів цього було відродження старої грецько-візантійської назви *Таврида* (звідси—Таврійська губернія), яка вживалася паралельно з назвою кримськотатарського походження *Крим*. Тенденція замінити назву Крим на Таврида збереглася і серед сучасних проросійських кіл, які поділяють давні імперські упередження.

У 1783 р. було засновано **Севастополь**—головну базу російського Чорноморського флоту. Крим став місцем підготовки експансії в напрямку Середземного моря. Російські імператори були одержимі планами захопити протоки Босфор і Дарданелли, що їх контролювала Османська імперія. Хоча цього не сталося, Севастополь усе ж став символом воєнної слави в російській історичній пам'яті. З'явився героїчний культ двох тривалих кампаній оборони Севастополя: від коаліції Британії, Франції, Сардинії й Османської імперії у 1854–1855 рр. та від Гітлера у 1941–1942.

Після Лютневої революції 1917 р. територія колишньої Російської імперії стала ареною боротьби різних партій та національних рухів. За владу в Криму боролися кримські татари, українці та різні політичні течії росіян. У Бахчисараї зібрався кримськотатарський Курултай (національна асамблея), і було створено національний уряд. Подальшому розвитку завадили більшовики, які розбили кримськотатарські сили і встановили свою владу. Питання про включення Криму до складу України порушували національні уряди в Києві. Спочатку українці погодилися, щоб Крим існував окремо—під управлінням дружнього кримськотатарського уряду. Однак на практиці

Пам'ятник Катерині II в Севастополі

Номан Челебіджіхан, муфтії, голова кримсько-татарського національного уряду. Страчений більшовиками 23 лютого 1918 р. у Севастополі

до влади на півострові приходили вороже налаштовані росіяни (більшовицькі та антибільшовицькі сили). Тому зі стратегічних міркувань *незалежна українська держава* стала прагнути встановлення в Криму своєї влади.

Більшовики вийшли переможцями у так званій *громадянській війні* 1917–1922 рр. Крим та Україна опинилися під їхньою владою. Замість *незалежних демократичних республік* утвердилися *радянські республіки* під контролем комуністичної партії. Більшовики також роздумували, до якої з двох радянських республік приєднати Крим—російської чи української. Після деякої дискусії у 1921 р. було створено кримську автономію у складі радянської Росії, яка пізніше отримала назву **Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (Кримська АРСР)**.

У складі радянської Росії (Російської РФСР) Крим перебував **33 роки**, після чого його включили до складу радянської України (Української РСР). Протягом наступних **37 років** Крим був областю у складі Української РСР. До моменту російської окупації 2014 р. в Криму протягом **25 років** діяли органи влади незалежної України. Більшість часу існування сучасної України Крим адміністративно входив до її складу.

Зростання кількості населення Криму, розвиток сільського господарства та промисловості відбувалися завдяки інтенсифікації зв'язків півострова з материковою частиною України. У 1963 р. запрацював найдовший у Європі **Північнокримський канал** (його протяжність становить 405 км), і почалося постачання води з Дніпра до посушливих степів Криму. До 2014 р. канал забезпечував 80–87% потреб півострова у прісній воді. Крим залежний від постачань газу, електроенергії, продуктів харчування та інших необхідних ресурсів. 64% видатків бюджету Криму раніше забезпечувалися з державного бюджету України.

Перебуваючи у складі Української РСР, Крим зберігав важливе значення в масштабах всього Радянського Союзу. Тут розміщувалися стратегічні об'єкти та сили (Чорноморський флот, інфраструктура космічної програми СРСР). Рекреаційно привабливе південне узбережжя Криму стало основним місцем розташування **державних дач** для відпочинку вищого радянського

керівництва, генералітету збройних сил та спецслужб. На одній з таких дач у Форосі (між Ялтою та Севастополем) під час державного заклоту в серпні 1991 р. був ізольований президент СРСР Михайло Горбачов.

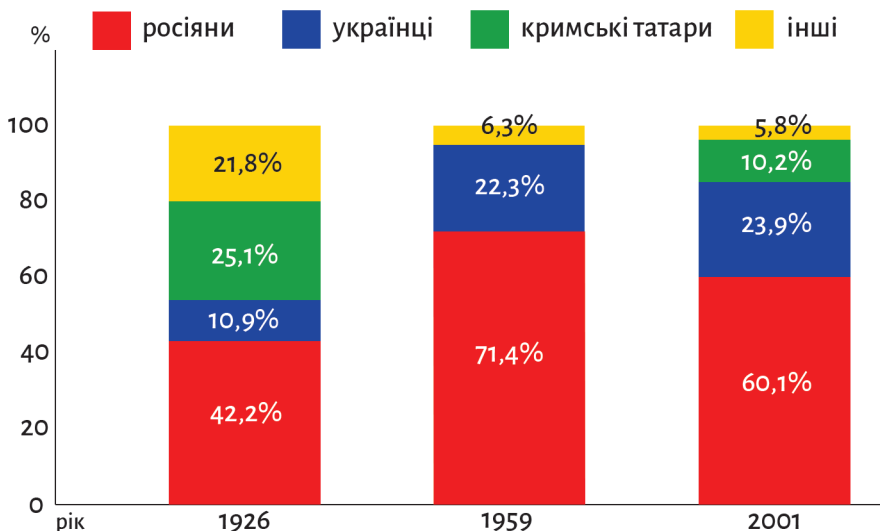
ПОНЕВІРЯННЯ РЕСПУБЛІКИ

Кримська автономія 1921–1945 рр.

Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (такий варіант назви—з 1937 р.) була утворена 18 жовтня 1921 р. у складі радянської Росії.

Після заснування СРСР в 1923 р. Кримська АРСР стала елементом ієрархічного адміністративно-територіального устрою нової держави. *Крим був автономною республікою, її статус був нижчим за радянську (союзну) республіку, але вищим, ніж в автономній області та просто області. Усі автономні республіки СРСР входили до складу союзних республік. Союзні республіки, а також більшість автономних республік та автономних областей в Радянському Союзі мали національний характер, тобто були формою національного самовизначення титульних народів. Існували також територіальні*

НАСЕЛЕННЯ КРИМУ ЗА ДАНИМИ ОКРЕМИХ ПЕРЕПИСІВ

автономні республіки, які враховували не національну, а регіональну специфіку (Аджарська, Нахічеванська), *багатонаціональні* (Туркестанська, Горська, Дагестанська), *подвійні національні* (Чечено-Інгушська, Кабардино-Балкарська, Карачаєво-Черкеська).

До якого типу автономії належала Кримська АРСР—питання наукових та політичних дискусій. Сучасні кримські татари загалом схильні вважати, що це була кримськотатарська національна автономія. Інша позиція полягає в тому, що Крим був територіальною автономією. Також є спектр оцінок, що поєднує територіальне та національне тлумачення.

На користь територіального чи багатонаціонального характеру свідчить назва автономії, похідна від назви регіону (*Крим*), а не народу (*кримські татари*). Слід зазначити, що в той час впроваджувалися нові назви для деяких народів, і номенклатура назв не одразу набула логічного та завершеного вигляду. Кримських татар тоді часто називали *татарами*—так само, як представників іншого народу, що мешкав здебільшого у Поволжі й мав власну автономну республіку—Татарську. Кримську національну автономію не могли назвати татарською, бо ця назва вже утвердилася за *Татарією* (Татарстаном). Інша можливість полягала в тому, щоб змінити назву народу й ототожнити його з регіоном. Наприклад, за народом, який у Російській імперії називали *кавказькими татарами*, закріпилася нова назва—азербайджанці. У наш час серед кримських татар є тенденція вживати самоназву *кримці/киримли*, однак на момент створення Кримської АРСР вона ще не набула поширення.

Кримські татари у Кримській АРСР не становили навіть відносної більшості населення. Утім, і в деяких національних автономних республіках титульні народи були в меншості, наприклад, в Абхазській, Башкирській, Карельській, Молдавській республіках.

Нехарактерною для національних автономних республік (навіть там, де титульний народ у меншості) була практика створення окремих *національних районів* титульного народу. Національний район—ще одна форма задоволення культурних потреб етнічної громади, яка мешкає не у «своїй» республіці чи автономній області. У Кримській АРСР у 1930-х рр. у місцях компактного розселення кримських татар було створено 6 кримськотатарських національних районів (Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський, Судацький). Також у Криму існували єврейські, німецькі та один український район. Така ситуація більше нагадувала Дагестанську АРСР, де існували національні райони окремих народів Дагестану, однак жоден з народів не був титульним у республіці.

На користь сприйняття Кримської АРСР як кримськотатарської національної автономії свідчать інші факти. Рішення про створення автономії розглядалося російськими більшовиками спільно з активістами кримськотатарського національного руху. Члени кримськотатарської партії «Міллі Фірка» пропонували надати Криму найширшу автономію, включно із повноваженнями здійснювати власну зовнішню політику (пропозицію відхилили). У трьох кримських конституціях (1921, 1929, 1937 рр.) мовами автономії називаються російська і *татарська*; прапор та герб Криму містили написи російською і *татарською* (тобто кримськотатарською) мовами. Керівництво республіки було представлено переважно кримськими татарами: 5 із 7 лідерів уряду та 4 із 6 голів законодавчих органів були представниками цього народу. Зміна статусу Криму з автономної республіки на звичайну *область* відбулася у зв'язку з депортацією кримськотатарського народу за межі півострова. Правда, на момент ухвалення рішення про скасування Кримської АРСР у Криму практично не лишилося жодних інших народів, крім росіян та українців.

Малюнок прапора кримської автономії з конституції 1921 р. У верхньому лівому куті аббревіатури назви республіки російською і кримськотатарською (арабіця) мовами.

Період Кримської АРСР для кримських татар був часом національного піднесення після майже півтора століття пригноблення в Російській імперії. Значні досягнення відбулися передусім на культурній ниві, з'явився прошарок управлінців. Однак ця історія завершилася трагедією. Сталінський режим розпочав перманентні репресії під гаслом боротьби з місцевим «націоналізмом». Національну інтелігенцію кримських татар було знищено практично повністю.

У 1941–1944 рр. Крим перебував під німецькою окупацією. Нацисти здійснили тут Голокост, але перш ніж Вермахт дійшов до Перекопа, Сталін наказав депортувати на схід усе німецьке населення півострова. Гітлерівці використовували у своїх цілях антирадянські настрої кримських татар так само, як і інших народів СРСР. У Криму, як і на решті території окупованої Європи, набув поширення колабораціонізм. У процесі вигнання нацистів з території СРСР сталінське керівництво вдалося до депортацій окремих невеликих народів, звинувачених у сприянні ворогу. У 1943–1944 рр. були виселені з рідних місць карачаївці, калмики, чеченці, інгуші, балкарці та

кримські татари. Депортації народів супроводжувалися скасуванням їхніх національних автономій.

З Криму вивезли понад 200 тис. кримських татар, основна хвиля виселення відбувалася протягом 18–20 травня 1944 р. А 27–28 червня того ж року відбулися депортації кримських вірмен, болгар та греків. Рішенням 30 червня 1945 р. Кримську АРСР перетворено на *Кримську область* у складі Російської РФСР. Ліквідація атрибутів республіки була доповнена «зачищенням» символічного простору Криму. До 1948 р. кримська влада змінила приблизно 90% кримськотатарських назв населених пунктів на півострові.

Передача Криму Україні

Питання про передачу Кримської області зі складу Російської РФСР до Української РСР було порушене на засіданні Президії Центрального комітету КПРС 25 січня 1954 р. під головуванням Георгія Маленкова.

Існує міф, який активно культивується в Росії противниками територіальної цілісності України: мовляв, передача Криму Україні була одноосібним і безвідповідальним рішенням **Микити Хрущова**. Таке представлення ситуації узгоджується з поширеним сприйняттям Хрущова як імпульсивного і некомпетентного, «волютаристського» політика. Насправді, на момент ухвалення рішень щодо Криму Хрущов не мав тієї повноти влади в СРСР, яку отримав пізніше. Після смерті Йосифа Сталіна 5 березня 1953 р. Радянський Союз опинився без «вождя», а влада була розподілена між його найближчим оточенням. У 1954 р. Микита Хрущов обіймав посаду Першого секретаря комуністичної партії. Уряд (Раду Міністрів) очолював Георгій Маленков. Формальним лідером СРСР був Голова Президії Верховної Ради (законодавчого органу) Климент Ворошилов. Усі рішення щодо Криму були колегіальними.

Консенсус радянського керівництва щодо доцільності перебування Криму у складі України підтверджується також подальшими подіями. Після усунення Хрущова від влади у 1964 р. багато його нововведень було скасовано, однак не рішення про передачу Україні Кримської області. До кінця існування Радянського Союзу законність та доцільність передачі області не ставили під сумнів.

Імовірно, вивчення питання та підготовка рішень про передачу Криму Україні розпочалися ще за життя Сталіна. Зокрема, проект будівництва Північнокримського каналу для забезпечення півострова водами Дніпра був затверджений 1950 р. У документах, якими супроводжувалася передача

Криму, домінує саме економічна мотивація, підтверджується необхідність врахувати тісні господарські зв'язки Криму з Україною.

Міжреспубліканський трансфер Кримської області відбувався шляхом ухвалення низки рішень керівництвом російської та української республік, а також загальносоюзним керівництвом СРСР. 5 лютого 1954 р. російський уряд ухвалив постанову про доцільність передачі Кримської області Україні та звернувся до Президії російської Верховної Ради з проханням розглянути це питання. Того ж дня Президія прийняла постанову про передачу та винесла своє рішення на затвердження Президією Верховної Ради СРСР. 13 лютого з проханням до Президії Верховної Ради СРСР про приєднання Кримської області звернулася Президія Верховної Ради Української РСР. На загальносоюзному рівні рішення про передачу області Україні було ухвалено 19 лютого (указ Президії Верховної Ради СРСР) та 26 квітня (закон Верховної Ради СРСР). Законом 26 квітня також внесено зміни до Конституції СРСР (1936 р.) в частині опису територіальної організації російської та української республік. Нарешті зміни в республіканські конституції внесли під час сесій парламентів у червні того ж року. З російської конституції Крим прибрали 2 червня, а в українську конституцію вписали 17 червня.

Таким чином, радянські Росія та Україна погодили зміну власних територій, що відповідало положенню чинної Конституції СРСР про те, що територія союзної республіки не може бути зміненою без її згоди.

Противники територіальної цілісності України ставлять питання про «нелегітимність» рішення від 19 лютого 1954 р., оскільки повноваження змінювати кордони союзних республік СРСР мала не Президія Верховної Ради СРСР, а сама Верховна Рада СРСР. Зустрічаються і заяви про те, що не було враховано думку населення через *референдум* або якимось іншим чином.

Ці закиди є безпідставними, адже за практикою радянського врядування Президія Верховної Ради СРСР у період між сесіями Верховної Ради СРСР виконувала її функції. Натомість Верховна Рада не працювала постійно, а періодично збиралася на сесії (як правило, двічі на рік). У цей час Верховна Рада затверджувала законами укази, ухвалені Президією. Саме так відбулося і з Кримом, адже Указ Президії 19 лютого був затверджений законом 26 квітня.

Протягом існування СРСР 1923–1991 рр. передачі територій від однієї союзної республіки до іншої здійснювалися неодноразово. Як правило, рішення про це ухвалювала саме Президія Верховної Ради СРСР (до 1938 р. — Президія Центрального виконавчого комітету СРСР), і жодні референдуми при цьому не проводили.

■ ТРАНСФЕР КРИМУ В 1954 р.

Процедура передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР

ІНІЦІАТИВА КЕРІВНИЦТВА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

- 25.01.1954
Ухвала Президії ЦК КПРС

РІШЕННЯ НА РІВНІ РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІК

- 05.02.1954
Постанова Ради Міністрів (уряду) Російської РФСР
- 05.02.1954
Постанова Президії Верховної Ради (парламенту) Російської РФСР
- 13.02.1954
Постанова Президії Верховної Ради (парламенту) Української РСР

РІШЕННЯ НА СОЮЗНОМУ РІВНІ

- 19.02.1954
Указ Президії Верховної Ради СРСР
- 26.04.1954
Закон Верховної Ради СРСР

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ РІШЕНЬ

- 02.06.1954
Закон Верховної Ради Російської РФСР
- 17.06.1954
Закон Верховної Ради Української РСР

СІЧЕНЬ

ЛЮТИЙ

КВІТЕНЬ

ЧЕРВЕНЬ

Приклади передачі територій від однієї союзної республіки СРСР до іншої:

- ◆ 1924, 1926—розширення білоруської республіки за рахунок російської республіки;
- ◆ 1925—територіальний обмін української республіки з російською та білоруською республіками, внаслідок чого Україна передала Росії великі території з Таганрогом і Східним Донбасом;
- ◆ 1932—розширення туркменської республіки за рахунок російської республіки;
- ◆ 1936—розширення узбецької республіки за рахунок російської республіки (передача Узбекистану Каракалпацької АСРР);
- ◆ 1943, 1944—розширення грузинської республіки за рахунок російської республіки (передача Грузії територій ліквідованих автономій на Північному Кавказі після депортації народів);
- ◆ 1944—розширення російської республіки за рахунок естонської та латвійської республік (ці прикордонні території, які у 1920–1940 рр. належали незалежним Естонії та Латвії, нині перебувають у складі Російської Федерації);
- ◆ 1955, 1957—розширення російської республіки за рахунок грузинської республіки (повернення територій, отриманих у 1943–1944 рр.);
- ◆ 1956—розширення узбецької та російської республік за рахунок казахської республіки.

Також у процесі утворення більшості нових союзних республік—узбецької (1925), туркменської (1925), таджицької (1929), казахської (1936), киргизької (1936), карело-фінської (1940), молдавської (1940), литовської (1940)—до їхнього складу передавалися території інших союзних республік (російської, узбецької, української, білоруської).

Карело-фінська республіка у 1956 р. була понижена в статусі з союзної до автономної і повернулася до складу російської республіки.

Рішення про всі ці територіальні зміни, як і рішення щодо Криму в 1954 р., ухвалювало керівництво комуністичної партії і формально проводило їх через ухвали Президії та закони Центрального виконавчого комітету / Верховної Ради СРСР. **Отже, з погляду реалій правової системи СРСР рішення щодо Криму було законним і не виходило за рамки поширених практик.**

Друга редакція кримської автономії

Перша кримська автономія існувала у 1921–1945 рр. і була ліквідована після депортації кримських татар. Крим перестав бути республікою і став звичайною областю. Кримська область перебувала у складі Української РСР протягом 1954–1991 рр. У час, коли добігала завершення комуністична доба, на порядку денному знову постало питання кримської автономії.

Нове проголошення автономної республіки у Криму стало одним із проявів більш загальної тенденції в розвитку пізнього Радянського Союзу. У відносинах між Москвою та союзними республіками, зокрема й *Російською РФСР*, настала глибока криза. Радянські республіки прагнули більше прав, набирали вагу рухи за вихід зі складу СРСР. Розпочався *парад суверенітетів*. Щоб запобігти розпаду держави, комуністичне керівництво запропонувало укласти **оновлений союзний договір**.

Окрім іншого, йшлося про збільшення кількості учасників підписання союзного договору за рахунок автономних республік. Усі або частина з 20 *автономних республік СРСР* мали бути зрівняні у правах із 15 *союзними республіками*. Ідея підвищення статусу автономних республік полягала у стримуванні союзних республік, до складу яких вони входили. Таким чином, Москва використовувала проти рухів за суверенітет союзних республік їхню власну зброю. Передбачалося, що у разі виходу союзної республіки зі складу СРСР автономна республіка могла самостійно вирішувати питання про своє перебування у Союзі.

Перспектива підписання нового союзного договору спонукала окремі регіони підвищити свій статус. Деякі з таких регіонів були *автономними областями* (Південна Осетія), інші взагалі не мали жодного автономного статусу (Придністров'я, Гагаузія, Крим). Керівництво старих і нових автономних республік, як правило, негативно ставилося до рухів за вихід союзних республік зі складу СРСР.

Верховна Рада Української РСР ухвалила **Декларацію про державний суверенітет України** 16 липня 1990 р., вже після того, як аналогічну декларацію ухвалив I З'їзд народних депутатів Російської РФСР (12 червня 1990 р.). Декларація про державний суверенітет ще не означала проголошення незалежності та виходу зі складу Радянського Союзу, однак була важливим етапом на шляху до самостійності. Рух за перетворення Кримської області на автономну республіку мав стати пересторогою самостійницьким прагненням України та підживлювався фобіями частини російського населення півострова перед *українським націоналізмом*.

Прапор і герб АРК, затверджені у вересні 1992 р. Символіка другої республіки не виділяє кримських татар, натомість підкреслює античну спадщину та єдність народів півострова. Російська адміністрація Криму також використовує ці символи

Історія нової кримської автономії почалася із **загальнокримського референдуму 20 січня 1991 р.** На єдине запитання: «*Ви за відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?*»—93,3% учасників голосування відповіли ствердно. Формулювання в анкеті референдуму недвозначно вказувало на мету відновлення автономії: можливість на рівних з Україною підписати союзний договір і надалі не залежати від Києва. Спосіб набуття автономії—як «відновлення» Кримської АРСР—був питанням другорядним. Про це свідчить принципова різниця між новою і старою автономіями.

Автономія, що існувала у 1921–1945 рр., слугувала передусім меті задоволення національних прагнень кримськотатарського народу. **Ініціатива з «відновлення» автономії у 1991 р. виходила від проросійськи (і прокомуністично) налаштованої більшості Кримської обласної ради.** Референдум відбувся ще до завершення кампанії з повернення з місць заслання кримських татар. Між організаторами референдуму і кримськотатарським національним рухом одразу виник конфлікт. Лідери кримських татар закликали бойкотувати референдум.

Враховуючи результати референдуму, 12 лютого 1991 р. Верховна Рада Української РСР визнала перетворення Кримської області на Кримську АРСР—із застереженням, що відновлена автономія залишається у складі України. Лояльне ставлення офіційного Києва до створення *де-факто російської автономії* у Криму породило багато проблем у майбутньому. Водночас компромісна позиція дозволила уникнути збройного сепаратистського конфлікту на зразок тих, що почалися у Молдові, Грузії та Азербайджані.

Плани підписання нового союзного договору було зірвано внаслідок *заколоту* в Москві у серпні 1991 р. Невдала спроба «Державного комітету з надзвичайного стану» захопити владу прискорила процес розпаду СРСР. 24 серпня Верховна Рада Української РСР ухвалила **Акт проголошення незалежності України**. Рішення парламенту підтримали 90,3% учасників Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Показник підтримки незалежності України у Криму становив 54,2%. Того ж дня відбулися вибори президента України. Більшість кримчан проголосували за Леоніда Кравчука, який і переміг на виборах. 8 грудня 1991 р. лідери Росії, України та Білорусі підписали Договір про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) (так звані *Біловезькі угоди*), в якому констатували припинення існування Радянського Союзу.

У нових умовах цілі проросійських сил у Криму змінилися. Кримська АРСР обрала собі нову назву без згадки про соціалізм та радянську владу— **Республіка Крим**. Верховна Рада Криму взяла курс на вихід зі складу України та створення окремої держави. 5 травня 1992 р. кримський парламент ухвалив постанову «Про Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим», який мав набути чинність з моменту затвердження на загальнокримському референдумі. До цього часу влада Криму збиралася будувати відносини з Києвом на засадах де-факто конфедерації. **6 травня**, наступного дня після ухвалення Акту, кримський парламент прийняв Конституцію Республіки Крим. Цей документ передбачав, що Крим входить до складу України і визначає з нею відносини на договірній основі. Кримська влада здійснює на території республіки всі повноваження, за винятком тих, які добровільно делегує Україні.

Насправді, захоплення Криму готувалося з 1991 року. Батько мого чоловіка — один з основних учасників підготовки захоплення Криму. Ще раніше вони зібрали групу однодумців, які хотіли, щоб Крим став російським. Були розмови, пропаганда, були і дії (наприклад, автопробіг у вихідні дні з російськими прапорами). Але ми не ставилися до цього серйозно.

З інтер'ю анонімної лікарки з Криму

Парламент України скасував неконституційні рішення кримської влади. Для відкритої конфронтації з Києвом Верховній Раді Криму бракувало як

внутрішньої, так і зовнішньої підтримки. В самій республіці низка депутатів різних рівнів заявила про безумовне виконання законодавства України і тих законів Криму, які не суперечать Конституції і законам України. За інформацією Миколи Савченка, автора книги про поділ Чорноморського флоту, міські депутати Євпаторії та Феодосії, а також депутати Краснопекопського, Джанкойського і Чорноморського районів вирішили створити Таврійську область у складі України, якщо переможуть прихильники незалежного Криму. Цікаво, що серед активістів за єдність України тоді був депутат Верховної Ради Криму Вадим Колесніченко — в майбутньому проросійський політик та учасник подій з окупації Криму в 2014 р.

Москва не підтримала кримських сепаратистів, оскільки прагнула утримати в орбіті свого впливу всю Україну, а у Криму зосередилася на питанні Чорноморського флоту. Російські політики обмежилися лише різкими заявами. Найбільш вагомою з них була постанова Верховної Ради РФ від 21 травня 1992 р. «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади Російської РФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році». Російські депутати назвали рішення своїх попередників про передачу Кримської області до складу України недійсним з моменту ухвалення. Наступного дня російський парламент уточнив, що у жодному разі не мав наміру висувати територіальні претензії до України. Варто зазначити, що тодішній російський парламент (Верховна Рада) діяв не в унісон з президентською адміністрацією та не мав значного впливу на ухвалення зовнішньополітичних рішень у Росії.

Верховна Рада Криму поступилася та відкликала свій «Акт про незалежність». 25 вересня 1992 р. до Конституції Республіки Крим було внесено поправки, які закріплювали запропоноване Києвом розмежування повноважень між органами державної влади Криму та України.

Наступне загострення відносин Сімферополя з Києвом відбулося у 1994 р. Напередодні Верховна Рада Криму ухвалила закон, яким ввела посаду президента Республіки Крим. У боротьбі за президентське крісло на виборах переміг проросійський політик **Юрій Мешков**. Він актуалізував сепаратистський порядок денний. Мешков обіцяв домогтися виходу Криму зі складу України через загальнокримський референдум. **20 травня 1994 р. Верховна Рада Криму відновила дію Конституції у редакції 6 травня 1992 р.** Між парламентами Криму та України знову почалася «війна законів».

Хоча спочатку Мешков мав впливових прихильників у Росії, зрештою його плани зазнали фіаско. По-перше, підтримка Мешкова Москвою не була безумовною. Початок його президентства припав на період ротації влади

в Києві. Наближалися вибори президента України, і в *Кремлі зробили ставку на Леоніда Кучму*, який мав репутацію більш проросійського політика, ніж Леонід Кравчук. Кучма переміг, і Москва не поспішала розігрувати кримську карту.

По-друге, Мешков виявився надзвичайно нездібним організатором і за короткий час встиг розсваритися зі своєю командою. Кримський президент спробував призупинити діяльність Верховної Ради Криму, яку очолював Сергій Цеков. Унаслідок цього «війна указів» розпочалася вже серед кримської влади. Проросійські політики Криму фактично сприяли Києву в усуненні від влади Мешкова. *Цікаво, що призначений у 2014 р. головою російської окупаційної адміністрації Криму Сергій Аксьонов був соратником Цекова по партії «Російська єдність».*

По-третє, до рішучих дій проти Мешкова Київ удався на початку 1995 р., коли *Росія була зосереджена на Першій чеченській війні* й не мала можливості втручатися у справи Криму. **17 березня 1995 р. Верховна Рада України скасувала кримську конституцію 1992 р. та посаду президента Криму.** Позбавлений підтримки Мешков виїхав до Росії. Ще раніше, 21 вересня 1994 р., український парламент вніс зміни до Конституції України, де між іншим затвердив нову назву автономії—**Автономна Республіка Крим (АРК).**

Питання про кримську конституцію розглядалося у наступні роки. Ухвалений Сімферополем проект 1995 р. український парламент затвердив із суттєвими поправками. Загалом питання залишалося неврегульованим до часу ухвалення нової Конституції України 28 червня 1996 р., з якою повинна була узгоджуватися кримська конституція. Фінальна **Конституція Автономної Республіки Крим** була прийнята кримським парламентом **21 жовтня 1998 р.** і затверджена Верховною Радою України 23 грудня того ж року.

Конституція 1998 р. часто була об'єктом критики як така, що залишає лише зовнішні атрибути автономії, але вихолощує її суть. Проросійські сили агітували за повернення до конституції 1992 р. і навіть намагалися домогтися ухвалення відповідного рішення через український суд. Під час проведення незаконного «референдуму» 16 березня 2014 р. його учасникам пропонувалося вибрати між двома варіантами: «*возз'єднанням Криму з Росією на правах суб'єкта РФ*» або «*відновленням дії Конституції Республіки Крим 1992 р.*» (при цьому не зазначено, в якій з редакцій—6 травня чи 25 вересня). Очікуваним було також повернення сепаратистів та російської окупаційної адміністрації до назви «Республіка Крим».

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ

Сцена депортації кримських татар 1944 р. на картині сучасного художника Рустема Емінова

Тернистий шлях додому

Кримські татари були одним з кількох народів, повністю депортованих сталінським режимом під час Другої світової війни. Депортація кримськотатарського населення розпочалася 18 травня 1944 р. і майже завершилася 20 травня. Всього у місцях заслання та під арештом опинилося більше 200 тис. кримських татар. Понад 40 років корінний народ Криму не міг повернутися на землю своїх предків.

Депортації здійснювалися за рішенням законодавчих та виконавчих органів державної влади, мали позасудовий характер і втілювали поширену

в СРСР практику *колективної відповідальності*. Як і більшість депортованих народів, кримських татар звинуватили у *колабораціонізмі* під час німецької окупації. Крім того, кримським татарам закидали *масове дезертирство* з лав Червоної армії під час оборони Криму в 1941 р.

Теми «зради» кримських татар, виправдання сталінської депортації і досі широко представлено в суспільній думці, академічних працях та політичній пропаганді. Водночас незаангажовані історичні дослідження спростовують навіть формальний аспект звинувачень, висунених кримським татарам. За підрахунками історика Сергія Громенка, оголошена кількість дезертирів (20 тис.) суттєво завищена. Незважаючи на повну і тривалу німецьку окупацію Криму, кількість кримських татар, які служили в Червоній армії, протягом війни переважала чисельність представників цього народу в німецьких збройних формуваннях.

Дезертирство та колабораціонізм були притаманні представникам усіх національностей СРСР і Криму зокрема. За стандартними звинуваченнями ховалися реальні мотиви покарання одних народів та відсутність претензій до інших. Зокрема, інтриги всередині партійної номенклатури ще з передвоєнних років, геополітичні міркування, особисті упередження Сталіна та вищих посадових осіб Радянського Союзу.

Мені, як корінній кримській татарці, яка втратила Батьківщину (і це не якісь пишномовні слова), здається, що над нашим народом і всіма народами, які пережили геноцид, відбувається якийсь ідеологічний експеримент. Нас виселяють у 1944 році, та й до цього теж були примусові міграційні події, виставляють нас на чужину, змушують певне покоління звикнути до цієї чужини. А потім у нас є можливість повернутися на свою батьківщину. І ми знову повинні все з нуля починати—як наші дідусі, наші батьки... Це вже стан травмованої психіки людини. І ось знову 2014 рік, і знову все це відбувається.

З інтерв'ю Лілії Муслімової

Нелюдський спосіб перевезення та суворі умови місць заслання призвели до загибелі кількох десятків тисяч депортованих протягом 1944–1945 рр.

Нині організований кримськотатарський рух обстоює позицію, що депортація була актом геноциду. Таку оцінку поділяють також низка науковців та громадсько-політичних діячів поза середовищем кримських татар. 12 листопада 2016 р. український парламент ухвалив постанову «Про визнання геноциду кримськотатарського народу», натомість російське керівництво уникає такої кваліфікації. Щорічно 18 травня кримські татари вшановують жертв депортації, проводячи масові акції та пам'ятні заходи.

У 1944 р. переважна частина кримських татар опинилася в Узбецькій РСР (78%), решту розмістили у внутрішніх регіонах Росії та республіках Середньої Азії. Депортованим визначили місця спецпоселення, які вони не мали права самовільно залишати. Після смерті Сталіна та засудження окремих аспектів його політики нове радянське керівництво почало переглядати рішення щодо депортованих. Режим спецпоселень скасували, однак без права повернутися у місця проживання до заслання.

У 1957 р. більшість депортованих народів отримали дозвіл повернутися на історичну батьківщину; водночас було відновлено та створено заново їхні національні автономні області й республіки. Та кримські татари опинилися серед народів, яким відмовили у праві на повернення і відновлення автономії. Це стало каталізатором формування потужного національного руху кримських татар у вигнанні. Його активісти вели роз'яснювальну роботу, гуртувалися в неформальних організаціях, склали петиції до влади, під якими збирали підписи десятків тисяч співвітчизників. У поліцейській державі, якою залишався післясталінський СРСР, кримські татари наважувалися на проведення масових політичних акцій. Для привернення уваги до проблем свого народу, активісти вдавалися і до відчайдушних кроків. У червні 1978 р. Муса Мамут вчинив акт самоспалення на знак протесту проти нехтування правами кримських татар.

За роки боротьби за свої громадянські права кримські татари сформували традиції самоорганізації та масового ненасильницького спротиву, які знадобилися їм після повернення до Криму. Ще одним важливим у майбутньому досвідом стала співпраця з українськими дисидентами (передусім варто згадати генерала Петра Григоренка). Після проголошення незалежності України у 1991 р. альянс українських національно-демократичних сил та кримськотатарського руху зберігся. Кримські татари займали послідовну проукраїнську позицію в періоди загострення українсько-російських відносин через кримське питання.

Режим недопуску кримських татар до Криму пом'якшився у 1960-х рр., а наприкінці 1980-х усі обмеження скасували. Почалася масова репатріація.

За даними перепису населення 1989 р., в Криму проживало 38 тис. кримських татар, а у 1991 р. їх нараховувалося вже понад 113 тис. Останній Всеукраїнський перепис населення 2001 р. фіксує у Криму **235 тис. кримських татар, що становило 10,2% від населення півострова.**

Повернення депортованих відбувалося стихійно, а тому по прибуттю виникали проблеми з облаштуванням та конфлікти з місцевим населенням. У залишених 1944 року будинках кримські татари застали вже нових господарів. У середовищі слов'янської російськомовної більшості населення Криму побутували фобії і стереотипи про кримських татар як «нецивілізованих» і «агресивних мусульман». Утім, побоювання щодо спалаху в Криму *етнополітичного конфлікту*, на зразок подій у Ферганській долині, на Кавказі або в Югославії, не справдилися. Кримські татари послідовно дотримувалися ненасильницьких методів обстоювання своїх прав.

Система Курултай – Меджліс

Після повернення на історичну батьківщину кримські татари стали свідками появи в Криму проросійської автономії, організатори якої не приховували бажання залишитись у державі, керованій з Москви. Тому для захисту національних прав кримськотатарський рух ініціював створення представницьких структур—Курултаю та Меджлісу.

Традиція кримськотатарської загальнонаціональної асамблеї бере початок з **Першого Курултаю**, скликаного в Бахчисараї 9 грудня 1917 р. Делегатів Курултаю обирало все кримськотатарське населення, тому він був уповноважений вирішувати питання політичного майбутнього кримських татар в умовах революційної Росії. Протягом засідання, яке тривало з перервами 18 днів, було ухвалено низку важливих і цілком демократичних, як на той час, постанов. В останній день засідання делегати ухвалили *Кримськотатарські основні закони* (в історіографії цей документ називають також конституцією), призначили національний уряд (Директорію), а Курултай оголосили тимчасовим парламентом. Серед істориків триває дискусія, чи була тоді створена *Кримська Демократична Республіка (Кримська Народна Республіка)*, яка згадується в тексті законів. На думку історика Андрія Іванця, проголошення республіки було радше ініціюванням процесу, а не самим актом її утворення.

26–30 червня 1991 р. у Сімферополі відбувся **Другий Курултай кримськотатарського народу**. Делегатами Курултаю обрали 255 осіб з України, Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Росії, Литви, Латвії та Грузії. Курултай ухвалив низку основоположних документів, зокрема

Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, а також кілька звернень (до жителів Криму, кримськотатарського народу, ООН, президента СРСР та інші). Делегати обрали персональний склад постійно діючого представницького органу—Меджлісу кримськотатарського народу на чолі з **Мустафою Джемільєвим**.

Кримськотатарський національний прапор з тамгою (родовим знаком) кримських ханів

Усього було проведено шість Курултаїв, чотири з яких відбулися вже в незалежній Україні. На засіданнях Курултаю ухвалювали рішення з найважливіших питань політичного, соціально-економічного та культурного життя кримських татар, визначали основні напрямки та форми діяльності Меджлісу кримськотатарського народу. За новою редакцією Регламенту, ухваленою 3-ю сесією Четвертого Курултаю 12 вересня 2004 р., сесії Курултаю скликаються Меджлісом не рідше одного разу на два з половиною роки. Остання позачергова сесія VI Курултаю відбулася 29 березня 2014 р. вже в умовах російської окупації. З того часу в Криму неможливо було провести засідання або вибори нового Курултаю. Термін повноважень Курултаю останнього скликання завершився 2018 р., і для вирішення засад подальшого функціонування представницьких органів 12 листопада 2018 р. у Києві відбулася конференція делегатів Курултаю.

Меджліс кримськотатарського народу є постійно діючим виконавчим органом, який між сесіями Курултаю функціонує водночас як головний повноважний *представницький орган корінного народу*. Меджліс складається з 33-х членів, які обирають Президію, в той час як голову Меджлісу і Ревізійну комісію обирають делегати Курултаю. Меджліс перебував у Сімферополі. Поступово по всьому Криму розвинулася система національних органів самоврядування—*регіональних і місцевих меджлісів*, які не тільки втілювали рішення Курултаю і Меджлісу, а й відігравали важливу роль у повсякденному житті кримських татар. На початок окупації в Криму функціонувало 230 місцевих і регіональних меджлісів, кількість членів яких становила близько 2500 осіб.

У листопаді 2013 р. головою Меджлісу кримськотатарського народу обрано **Рефата Чубарова**. У липні 2014 р. окупаційна адміністрація не допустила Чубарова в Крим, а невдовзі порушила проти нього кримінальну справу. Із квітня 2016 р. діяльність Меджлісу в Криму та на території РФ офіційно заборонена. Повноваження останнього складу Меджлісу мали

завершитись у 2017 р., однак у зв'язку з окупацією та заборонаю діяльності в Криму було оголошено надзвичайний стан подальшого функціонування органів самоврядування. Місцем перебування офісу центрального Меджлісу визначено Київ. Досить сильні позиції місцеві меджліси зберігають у прикордонних із Кримом районах Херсонської області України.

21 квітня 2014 року до будівлі Меджлісу в Сімферополі підїхала група «зелених чоловічків», близько 40 осіб. На той момент у будівлі були тільки жінки. На будівлі до анексії висіли два прапори— кримськотатарський і український. Я побачила, що ця група встановлює драбину, щоб знімати прапор. Я почала вести діалог з цими людьми, щоб вони не надумали навіть торкатися до українського прапора. На що я отримувала спочатку нецензурну словесну відсіч, а потім і фізичну. Крутили руки, виривали телефони. Повз проходив хлопець і хотів нас захистити, тому що бачив, що на жінок нападають. Але його повалили на землю обличчям вниз і намагалися руки викрутити. Вони зняли і буквально наплювали на український прапор. Потім встановили вже і свій прапор.

З інтерв'ю Лілії Муслімової

Протягом своєї діяльності в Криму під юрисдикцією України (1991–2014 рр.) Меджліс переживав різні часи. Серйозною проблемою у відносинах з органами влади України була відсутність офіційної реєстрації Меджлісу, адже законодавство не передбачало такої форми самоорганізації та самоврядування населення. Правова невизначеність давала підстави постійно звинувачувати кримських татар у створенні «незаконних паралельних органів влади» і закликати до їхньої заборони; особливо відзначилися в цьому проросійські партії та рухи.

Утім, зважаючи на реальний політичний вплив Меджлісу, з ним консулювалися і співпрацювали органи як центральної, так і республіканської та місцевої влади. Починаючи з 1998 р., лідери Меджлісу були представлені в українському парламенті як депутати від різних політичних сил. За часів

президентства Леоніда Кучми була спроба легалізації Меджлісу через включення його членів до *Ради представників кримськотатарського народу*—дорадчо-консультативного органу при президентові України.

Відносини Меджлісу з офіційним Києвом загалом були непростими. З одного боку, кримські татари відстоювали принцип територіальної цілісності України в Криму на противагу проросійським політичним групам. З іншого боку, Меджліс наполягав на визнанні за кримськими татарами статусу **корінного народу** і декларував своїм ідеалом **кримськотатарську національну автономію**. До цього ані керівництво України, ані значна частина українського політикуму готові не були. Важливою була також послідовно прозахідна орієнтація Меджлісу, що збігалось з курсом одних президентів і розходилося з пріоритетами інших.

Різке потепління у ставленні офіційного Києва до Меджлісу сталося після повалення режиму Януковича та приходу до влади демократичних сил. 20 березня 2014 р. український парламент своєю постановою *визнав Курултай вищим представницьким органом кримськотатарського народу, а Меджліс його виконавчим органом*. У відповідь на остаточну заборону Меджлісу російською адміністрацією Верховна Рада України ухвалила 5 жовтня 2016 р. звернення до Європарламенту, НАТО, ПАРЕ і ОБСЄ та парламентів іноземних держав, у якому закликала засудити і не визнавати це неправне рішення.

Корінний народ і національна автономія

Незмінними цілями кримськотатарського національного руху в незалежній Україні є законодавче закріплення статусу корінного народу і самовизначення у формі національно-територіальної автономії у Криму.

У стійкому прагненні мати власну національну автономію можна вбачати результат тривалого перебування у ролі державного народу в минулому, загалом розвинений державницький інстинкт і високу здатність до самоорганізації у кримських татар. Однак більш вірогідним поясненням є *вкрай травматичний історичний досвід* цього народу протягом 19–20 ст. Дискримінація та депопуляція в Російській імперії, репресії та депортація в Радянському Союзі—ці трагічні події сприймаються кримськими татарами як наслідок відсутності власної держави.

Кримські татари становлять лише **12% населення АРК** за даними перепису 2001 р. У межах всього Криму відсоток іще менший через дуже незначну їх кількість у Севастополі. Оскільки кримські татари не мають ані абсолютно, ані відносної більшості в Криму (те саме стосується всіх

адміністративних районів АРК), принципи *мажоритарної демократії* не залишають їм варіантів для реалізації ідеалу національної автономії.

З огляду на зазначене, кримськотатарський національний рух вирішив скористатися з нагод, які надає міжнародне право у сфері захисту **корінних народів**. На думку дослідниці кримськотатарського питання Наталії Беліцер, визначальною є відмінність між поняттями *корінний народ* та *національна меншина*. Корінний народ не має етнічно спорідненої держави за межами країни проживання. Натомість національна меншина представляє частину народу, що вже реалізував своє право на національне самовизначення деінде за кордоном. Для статусу корінного народу не важливі ані кількісне переважання, ані давність проживання на території. Тому ані росіяни, що становлять більшість у Криму, ані греки, які замешкали півострів ще в античності, не можуть претендувати на статус корінного народу. (Адже за межами

Кримські татари на мітингу з нагоди Дня пам'яті жертв депортації. Сімферополь, 18 травня 2013 р.

Криму існують суверенні російська та грецька держави.) Корінні народи Криму—це кримські татари та нечисленні караїми і кримчаки, оскільки вони сформувалися як етноси в Криму і не мають іншої батьківщини за межами півострова.

Міжнародні організації (ООН, МОП, ОБСЄ), зазвичай, визнають потребу більшого захисту корінних народів, оскільки ті не мають доступу до преференцій, якими користуються національні меншини, отримуючи допомогу від країн походження або споріднених держав. Серед ексклюзивних прав корінних народів визнається також право на внутрішнє самовизначення та самоуправління. Наталія Беліцер та інші дослідники підкреслюють, що право на самовизначення на півострові має саме корінний народ, а не російська етнічна більшість чи так званий багатонаціональний «народ Криму», від імені якого виступали російські окупанти у лютому–березні 2014 р.

Із такого трактування ситуації випливає обґрунтування Меджлісом можливості та потреби перетворення АРК на **кримськотатарську національну автономію**. Гарантовану участь кримських татар в управлінні справами автономії можливо забезпечити через організацію органів влади на засадах *консенсусної демократії*, запровадження національних квот та права вето представників корінного народу.

Питання про перспективи створення кримськотатарської автономії є одним з найбільш дискусійних. Згідно з результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова 16–22 серпня 2018 р., половина громадян України підтримує створення кримськотатарської автономії. Не підтримують таку перспективу 28% опитаних. Якщо проросійські середовища принципово відкидають таку можливість, то думки українських патріотів розділилися.

Частина українців виступає проти надання чіткого етнополітичного забарвлення кримській автономії, побоюючись загрози нового витка *сепаратизму*, тобто наміру відділитися від України і створити в Криму окрему суверенну кримськотатарську державу. Такі застереження розвилися в ідею перетворення АРК на звичайну українську *область без будь-якого особливого статусу*, як це було у 1954–1991 рр. Ще одне застереження кримчан (не кримських татар) стосується конституційного устрою майбутньої національної автономії. Не всі згодні з узаконенням преференцій кримським татарам та запровадженням принципу *позитивної дискримінації (affirmative action)* в сферу державного управління.

Звісно, у Криму все ще залишаються люди, які готові йти на ризик, говорити прямо про свої погляди, не погоджуватися з владою, зустрічатися із західними журналістами. Це їхній свідомий вибір. Переважна частина таких—серед кримських татар. З іншого боку, відбувається і поступова ісламізація цього руху. Якщо Росія й далі буде дотримуватися такої жорсткої лінії щодо кримських татар, можлива й подальша радикалізація цього руху—такий ризик є.

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Прихильники створення національної автономії у Криму заперечують наявність загрози кримськотатарського сепаратизму в Україні. Вони апелюють до міжнародного права, яке розділяє *внутрішнє* (реалізоване в межах наявної незалежної держави) та *зовнішнє* самовизначення. У міжнародних документах, що стосуються прав корінних народів, завжди підкреслюється, що право на самовизначення не санкціонує та не заохочує до «*будь-якої дії, яка вела б до роз'єднання або до часткового чи повного порушення територіальної цілісності та політичної єдності суверенних та незалежних держав*».

Для України існує також прагматична користь від запровадження національної автономії корінного народу. Вона полягає у додатковій можливості залучити на свій бік міжнародну спільноту у справі деокупації Криму. Кримськотатарське питання відоме в світі та викликає симпатію у провідних міжнародних організацій та впливових держав. Проблема дискримінації та переслідування кримських татар російською окупаційною адміністрацією перебуває в полі зору Генеральної Асамблеї ООН, ОБСЄ, Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейського союзу тощо. Діяльність, яку Росія проводить в окупованому Криму, прямо розходиться з принципами міжнародного права, зокрема з положеннями **Декларації ООН про права корінних народів (2007 р.)**. У статті 30 Декларації зазначається, що «*на територіях корінних народів військова діяльність не проводиться... перед використанням земель або територій корінних народів для військової діяльності держави проводять ефективні консультації із зацікавленими корінними народами шляхом належних процедур і, зокрема, через їхні представницькі інституції*». Отже, без згоди Меджлісу Росія не мала права на збройне захоплення Криму та подальшу мілітаризацію окупованого півострова.

Після 2014 р. питання про надання кримським татарам статусу корінного народу та перетворення АРК на національну автономію серйозно розглядається в контексті української законотворчості та проектів конституційних змін. На розгляді в українському парламенті перебуває вже кілька законопроектів.

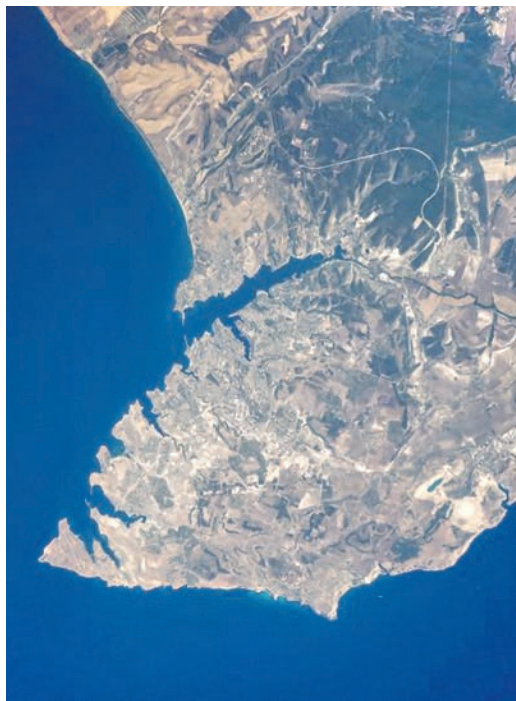
СЕВАСТОПОЛЬ—НЕ КРИМ?

Чорноморський бастіон

Адміністративним центром Криму з кінця 18 ст. практично завжди був Сімферополь. Однак прибережний Севастополь, як головна база Чорноморського флоту, перебував на особливих правах, його значення виходило за рамки суто кримського контексту.

Нині Севастополь—*найбільше за площею та населенням місто на Кримському півострові*. Воно займає береги протяжної Севастопольської бухти та її численних відгалужень. Севастополь бурхливо розростається як за рахунок міської забудови, так і за рахунок адміністративного поглинання навколишніх сільських поселень. Міська забудова поступово опановує Гераклеїський півострів, відокремлений від решти Криму Севастопольською та Балаклавською бухтами.

Перше значне адміністративне розширення Севастополя відбулося у 1939 р. Тоді до міста приєднали території на північ від Севастопольської бухти з протяжною береговою лінією та районом селища Кача. Ще більше Севастополь виріс за рахунок поглинання Балаклавського району Кримської області (1957). Приєднання Балаклави зазвичай пов'язують із будівництвом секретного об'єкта

Гераклеїський півострів

Гора Таврос із входом у підземний об'єкт для підводних човнів. Балаклава, сучасне фото

всередині гори Таврос—заводу, ядерного арсеналу та бази підводних човнів. У 2000-х рр. у покинутих тунелях об'єкта створили Музей холодної війни. Після анексії Криму з'явилися повідомлення, нібито Росія розглядає варіант відновлення підземної військової бази.

Після всіх розширень площа території, підзвітна Севастопольській раді, склала **1079 км²**, що перевищує навіть площу Києва. Таким чином, Севастополь може вважатися найбільшим містом України. Щоправда, більшість севастопольської території займають гори, виноградники та бухти. Севастополь поділений на 4 адміністративні райони, в межах яких перебуває ще 30 сіл та селищ, а також одне місто (Інкерман).

У радянські часи Севастополь входив до складу Кримської АРСР та Кримської області. Як і багато інших стратегічно важливих населених пунктів СРСР, Севастополь тривалий час був «закритим містом». Доступ сюди радянських громадян з інших міст, а також іноземців, був можливий лише за наявності дозвільних документів. Остаточо режим обмежень на в'їзд та перебування в Севастополі було скасовано лише в грудні 1995 р. Вже після окупації Криму в 2014 р. в російській публічній сфері почалися дискусії, чи не варто в Севастополі відновити режим «закритого міста».

Велика кількість людей, пов'язаних зі збройними силами та військово-промисловим комплексом, статус «закритого міста», а також пропаганда, що звеличувала героїчний образ Севастополя, сформували особливий менталітет його мешканців. Багатьом севастопольцям притаманні мілітаризм, ностальгія за СРСР, російський національний шовінізм. Севастополь—серед лідерів міст України за кількістю меморіальних споруд, присвячених сторінкам воєнної історії. Освіта, медіа, публічний простір—усе нагадувало мешканцям і гостям, що Севастополь—*місто-герой*. Це радянське найменування колись було присвоєне 12-ти містам і одній фортеці СРСР, які особливо відзначилися під час Другої світової війни.

Через голову міськради московська влада виділяла гроші на всілякі російські свята («Російське слово», «Пишемо російською»), концерти з артистами російської естради... Вагому роль у просуванні всього російського зіграло відкриття філії Московського державного університету. Також «кублом» сепаратизму була бібліотека імені адмірала Лазарєва, де збиралися відставники російської і радянської армій. Згодом саме ці відставники організовували блокування наших українських військових частин.

З інтерв'ю анонімної громадської активістки з Севастополя

На відміну від решти Криму, в Севастополі значно вужчий простір міжкультурного діалогу. Приміром, якщо в АРК, згідно з переписом 2001 р., кримські татари становили 12% населення, то в Севастополі цей показник становив менше 0,5%. (При цьому варто зазначити, що значну частину Севастополя утворюють території колишніх Балаклавського, Куйбишевського та Бахчисарайського районів Кримської АРСР, які до депортації 1944 р. мали статус національних кримськотатарських.) Севастопольській публіці притаманні місцевий патріотизм і нелюбов до «приїжджих». При цьому багато з таких місцевих патріотів самі колись переїхали в Севастополь з інших міст. За даними перепису 2001 р., тільки 41,4% людей, які проживали в Севастополі, були його уродженцями. 24,5% народилися в інших регіонах України, переважно в Криму, а 26,9% прибули з різних регіонів Росії.

Питання статусу

Дискусії про статус і державну належність Севастополя підняли у 1990-х рр. ще більший градус напруги, аніж питання кримської автономії. Причина полягала у значенні цього міста як головної бази Чорноморського флоту колишнього СРСР.

Для обґрунтування бажаного статусу Севастополя російські політичні кола висунули тезу про те, що у 1954 р. *Севастополь не передавався до складу України разом з Кримською областю*, а отже, весь час залишався у складі РФ. Підставою для такого твердження були адміністративні рішення 1948 р., які, на думку зазначених політичних кіл, означали виділення міста Севастополя зі складу Кримської області. Так, згідно з указом Президії Верховної Ради Російської РФСР від 28 жовтня 1948 р. **«Про виділення Севастополя в самостійний адміністративно-господарський центр»**, Севастополь було віднесено до категорії «міст республіканського підпорядкування».

Насправді рішення 1948 р. не означало створення окремої адміністративно-територіальної одиниці. Поняття *«самостійний адміністративно-господарський центр»* та *«місто республіканського підпорядкування»* не мали жодного закріплення в законодавстві СРСР. Як і раніше, Севастополь залишався частиною Кримської області. На це вказує багато ознак. Наприклад, севастопольські органи влади та міський комітет комуністичної партії і надалі підпорядковувалися відповідним кримським обласним структурам. Мешканці Севастополя обирали депутатів до Кримської обласної ради. Змінився тільки принцип фінансування. Севастополь фінансували напряму з республіканського бюджету. Отже, і у текстах рішень 1954 р. Севастополь не було згадано, оскільки він передавався до складу України нарівні з іншими містами Криму.

Перебування Севастополя у складі України після 1954 р. прямо підтверджується **Конституцією Української РСР 1978 р.** В ній містами республіканського підпорядкування названо *Київ та Севастополь*. У той час як у Конституції Російської РФСР 1978 р. містами республіканського підпорядкування вказані *Москва та Ленінград*.

Після розпаду Радянського Союзу перебування Севастополя у складі Криму та України вважалося самоочевидним. Мешканці міста взяли участь у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Незалежність України підтримали 57% севастопольців. Того ж дня вони голосували на перших виборах президента України. У Конституції Республіки Крим у редакціях 6 травня та 25 вересня 1992 р. Севастополь було визнано *«невід'ємною частиною Криму»*.

Спроби поставити під сумнів належність Севастополя до України, з посиленням на рішення 1948 р., розпочалися після провалу ініціативи із проголошенням незалежності Криму. У грудні 1992 р. питання статусу міста розглядалося на VII З'їзді народних депутатів РФ. З'їзд взяв до уваги аргументи на користь належності Севастополя до Росії та доручив підготувати рішення Верховній Раді РФ. Відповідну постанову «**Про статус міста Севастополя**» російський парламент ухвалив **9 липня 1993 р.** Підтверджуючи «російський федеральний статус» Севастополя, Верховна Рада РФ доручила російському уряду провести переговори з українською стороною.

На час ухвалення рішень щодо Севастополя З'їзд народних депутатів та Верховна Рада РФ вже перебували у конфлікті з президентом Росії Борисом Єльциним. (Кульмінація протистояння припала на жовтень 1993 р., коли за наказом Єльцина проти російського парламенту було застосовано спецзагони внутрішніх військ та армію.) Рішення російських депутатів про Севастополь ішли у розріз із курсом Єльцина та російського уряду на переговори з Україною щодо Чорноморського флоту, тому зазначена постанова не була виконана. Україна засудила рішення російського парламенту. Російських депутатів не підтримала ані Верховна Рада Криму, ані Севастопольська міська рада.

20 липня 1993 р. Україна оскаржила постанову про Севастополь на засіданні *Ради Безпеки ООН*. Представник Росії в ООН Юлій Воронцов передав на засіданні Ради Безпеки слова президента Єльцина про те, що йому соромно за рішення російських депутатів. У підсумку Рада Безпеки ООН виступила із заявою, в якій підтвердила свою відданість територіальній цілісності України, а рішення російського парламенту назвала нечинним. Варто зазначити, що у 2014 р. Рада Безпеки ООН не змогла ухвалити жодного рішення стосовно окупації Криму з огляду на право вето російського представника.

Активність російських депутатів знаходила відгук і в Криму. Так, 23 серпня 1994 р. Севастопольська міська рада ухвалила рішення про російський правовий статус Севастополя. Це рішення Верховна Рада України скасувала як антиконституційне.

Після перемоги Єльцина над Верховною Радою РФ та її прихильниками, в Росії відбулася реорганізація парламенту. У новій Конституції Російської Федерації, ухваленій 12 грудня 1993 р., не містилося згадок про Севастополь. Однак і після того російський парламент не полишав спроб актуалізувати питання державної належності Севастополя. Наприкінці 1996 р. обидві палати Федеральних зборів РФ виступали із заявами щодо цього, однак

депутати знову не отримали підтримки з боку виконавчої влади. 25 грудня того ж року міністерство закордонних справ Росії повідомило російських депутатів, що питання статусу Севастополя не є предметом переговорів з українською стороною, а указ 1948 р. не виділяв зі складу Кримської області нову адміністративно-територіальну одиницю.

Протягом 1997–2013 рр. вищі органи влади Росії не висували офіційних територіальних претензій до України щодо Севастополя та Криму.

Адміністративне виділення Севастополя зі складу Криму відбулося не в 1948-му, а в 1995 р. У законі України від 17 березня 1995 р. «Про Автономну Республіку Крим» Севастополь визначався *адміністративно-територіальною одиницею загальнодержавного підпорядкування, що не входить до складу Автономної Республіки Крим*. Наступного року це рішення було закріплене в Конституції України (ухвалена 28 червня 1996 р.). Севастополь та Київ було віднесено до категорії *міст зі спеціальним статусом*.

Кримська влада ще деякий час прагнула залишити Севастополь у складі АРК. За умови, коли досягнути приєднання до РФ головної бази Чорноморського флоту було неможливим, проросійські сили воліли мати Севастополь у складі кримської автономії. Однак Верховна Рада України вилучила згадку про це місто з тексту кримської конституції, ухваленої в Сімферополі 1 листопада 1995 р. В остаточній версії Конституції АРК від 21 жовтня 1998 р. зазначено лише те, що при Верховній Раді АРК може діяти представництво міста Севастополя.

Під час подій 2014 р. питання статусу Севастополя знову з'явилося на порядку денному. У своєму антиконституційному рішенні про проголошення незалежності 17 березня 2014 р. Верховна Рада АРК «приєднала» Севастополь до «Республіки Крим», зазначивши його «особливий статус». Однак після анексії Криму Росія не стала адміністративно об'єднувати окуповані території АРК та Севастополя. Натомість окупаційна адміністрація була оформлена у вигляді двох суб'єктів РФ: «Республіки Крим» та «міста федерального значення Севастополь». Ці адміністративні утворення спочатку входили до складу «Кримського федерального округу РФ», а у 2016 р. влилися до складу Південного федерального округу з центром у Ростові-на-Дону.

Міське врядування

Спеціальний статус Севастополя у складі України визначався не лише адміністративною відокремленістю від АРК, але й особливостями організації місцевої влади. У цьому аспекті Севастополь більше нагадує *область* або *район*, а не *місто*. В інших містах України найвищою посадовою особою є міський голова, тобто мер, який обирається громадою міста на прямих виборах. Міський голова очолює *виконавчий комітет* міської ради. Натомість у Севастополі, так само як в областях і районах України, виконавчу владу здійснює не виконавчий комітет ради, а місцева *державна адміністрація*. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються президентом України.

Отже, у Севастополі виконавчу владу здійснює не обраний населенням мер, а призначений президентом України голова **Севастопольської міської державної адміністрації**.

Така практика склалася ще у березні 1992 р., коли запровадили інститут *представників президента України*. Представники президента України очолювали місцеві державні адміністрації в областях, районах, у Києві та Севастополі (а також в адміністративних районах Києва та Севастополя). Пізніше функцію представників президента перебрали голови місцевих адміністрацій.

Першим представником президента у Севастополі став Іван Єрмаков у 1992 р. Рішення централізовано призначати чиновників для управління було виправданим з огляду на специфіку міста—бази спочатку «спільного», а потім російського Чорноморського флоту. Однак на практиці голів Севастопольської міської державної адміністрації призначали переважно з числа місцевих політиків, часто проросійської орієнтації.

У Севастополі був лише один обраний на загальних виборах мер. Його поява стала можливою завдяки ухваленню Закону України від 3 лютого 1994 р. «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Цей закон передбачав передачу повноважень Севастопольської міської державної адміністрації виконавчому комітету Севастопольської міської ради—після того, як на загальних виборах буде обрано міського голову Севастополя. На виборах, що відбулися 24 червня 1994 р., переміг тодішній голова Севастопольської міської ради **Віктор Семенов**.

Севастопольська міська державна адміністрація була відновлена на підставі *Конституційного договору* між парламентом та президентом України 8 червня 1995 р., який визначав основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. 19 липня 1995 р. Семенов перестав бути мером, натомість отримав призначення на голову Севастопольської міської державної адміністрації. При цьому він зберігав за собою посаду голови Севастопольської міської ради. Обидві посади політик обіймав до квітня 1998 р. Саме за головування Віктора Семенова Севастопольська міська рада ухвалила антиконституційне рішення про «російський правовий статус» Севастополя у 1994 р.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., стверджує, що статус Києва та Севастополя має визначатися окремими законами. Закон про Київ ухвалили у 1999 р. Він передбачає вибори міського голови на загальних виборах та можливість призначення мера одночасно і головою Київської

міської державної адміністрації. **Аналогічний закон про Севастополь так і не був ухвалений.**

Відсутність у Севастополі посади мера стала одним з дразливих питань політичного життя міста. Проросійські сили заявляли, що *Київ не довіряє севастопольцям* самим обирати міського голову. Ці настрої сповна використали під час подій у лютому 2014 р., коли в Севастополі з'явився самопроголошений «народний мер» **Олексій Чалий**. Тодішній голова Севастопольської міської державної адміністрації Володимир Яцуба без особливого опору здав владу Чалому та його прибічникам.

Згідно з російським «Статутом Севастополя», за яким нині живе місто, **посади мера, як і раніше, немає**. Перша редакція «Статуту» (2014) передбачала обрання депутатами «Законодавчих зборів Севастополя» (де-факто міської ради) «губернатора міста Севастополя». Згідно зі змінами до «Статуту» від 29 листопада 2016 р., севастопольський «губернатор» обирається на загальних виборах населенням міста. Втім, формально-правова незалежність «губернатора» нівелюється повноваженнями президента РФ достроково усувати його у разі «неналежного виконання обов'язків». Варто зазначити, що президент України не має аналогічних повноважень щодо міських голів. За українським законодавством, президент може розпустити органи місцевого самоврядування лише за наявності підстав для запровадження військово-цивільної або військової адміністрації.

ФЛОТ—ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ У КРИМУ

Проблема поділу Чорноморського флоту, 1992–1997 рр.

Військово-морський флот (ВМФ) СРСР базувався на території більшості союзних республік. Виходу до зовнішніх морів, а отже, і військово-морського компоненту збройних сил, не було лише у Білоруській, Молдавській, Вірменській, Узбекиській, Киргизькій і Таджикиській РСР.

Виключно на території Російської РФСР базувалися Тихоокеанський і Північний флоти, а також Ленінградська військово-морська база. Після розпаду Радянського Союзу вони автоматично стали частинами ВМФ РФ. Натомість сили Балтійського флоту були дислоковані також в Естонії, Латвії та Литві; Чорноморського— в Україні та Грузії; на спадщину Каспійської флотилії могли претендувати Азербайджан, Казахстан і Туркменістан.

Нове російське керівництво спочатку прагнуло зберегти контроль над збройними силами колишнього СРСР, зокрема над ВМФ. У січні 1992 р. голова російського парламенту Руслан Хасбулатов заявив, що всі флоти повністю належать Росії. Однак залишити ситуацію без змін Москві не вдалося: нові держави набували всіх ознак суверенітету і розпочали розбудову власних збройних сил. Тому треба було визначити подальшу долю ВМФ колишнього СРСР за межами Росії. Вирішення цього питання відбувалося у різний спосіб, зокрема:

- ◆ виведення сил флоту в пункти базування на території РФ;
- ◆ поділ сил флоту між РФ та пострадянською державою;
- ◆ легалізація присутності ВМФ РФ на території пострадянської держави.

Естонія, Латвія та Литва стали на шлях розбудови власних збройних сил з нуля. Сили Балтійського флоту, як і Північно-західна група військ (колишній Прибалтійський військовий округ), мали бути повністю виведені до Росії, що й відбулося протягом 1990-х рр. Військово-морські сили (ВМС) балтійських держав отримали кораблі та судна від Данії, Норвегії, Великої Британії, Швеції, Німеччини, Фінляндії, Нідерландів, Польщі та США.

Казахстан і Туркменістан спочатку відмовилися від планів створення власних ВМС, делегуючи захист із моря російській Каспійській флотилії. Астана й Ашхабад переглянули своє бачення вже у 2000-х рр. Їм так само довелося будувати ВМС спочатку. Натомість Азербайджан претендував на частину Каспійської флотилії СРСР. За угодою в липні 1992 р., плавсклад флотилії розділили у пропорції 75% Росії і 25% Азербайджану. Азербайджан зберіг за собою також колишню головну базу Каспійської флотилії СРСР— Баку. До кінця 1992 р. Росія вивела свої кораблі до Астрахані.

Тбілісі претендував на частку Чорноморського флоту (ЧФ), однак про-тиснутися в російсько-український формат перемовин не зміг. У підсумку Грузія отримала лише ту частину кораблів та майна, яку Росія залишила в процесі виведення сил флоту в Новоросійськ та інші пункти базування наприкінці 1992 р. Свої ВМС Грузія створювала за допомогою Греції, Болгарії, Туреччини та України.

Найдовше і найскладніше тривали російсько-українські переговори про долю Чорноморського флоту. Україна почала створення власних збройних сил у січні 1992 р. на базі Київського, Одеського і Прикарпатського військових округів, розташованих на її території. За аналогічним принципом Київ планував привести до присяги особовий склад сил ЧФ, розміщених в Україні. А це була основна частина Чорноморського флоту разом з головною базою— Севастополем. Вже у грудні 1991 р. військові моряки брали участь

Дизель-електричний підводний човен «Алроса». До окупації—єдиний боєздатний на Чорноморському флоті Росії. 13 березня 1992 р. екіпаж субмарини приведений до присяги на вірність народу України, однак підводний човен так і залишився у складі ЧФ

у референдумі на підтримку Акта проголошення незалежності України та у перших виборах українського президента.

Права Києва на ЧФ спиралися не лише на перебування пунктів базування на українській території. **Україна має власну військово-морську традицію ще з давніх часів.** Із 18 ст. українці брали активну участь у розбудові Чорноморського флоту Російської імперії. Після повалення царизму в 1917 р. серед моряків-чорноморців розгорнувся потужний рух за *українізацію флоту*. Національний уряд у Києві також докладав зусиль для підпорядкування Чорноморського флоту. 29 квітня 1918 р. більшість кораблів у Севастополі за наказом командувача флотом Михайла Сабліна підняли українські прапори. Подальші події і втрата незалежності завадили становленню національних військово-морських сил на початку 20 ст. Формальну належність флоту Україні деякий час визнавали навіть більшовики, які у 1919 р. організували *Червоний флот Української ССР*.

Після розпаду СРСР Росія не бажала поступатися ані Чорноморським флотом, ані пунктами базування, розташованими в Україні (в Криму, а також в Одеській та Миколаївській областях). Таким чином, РФ збиралася зберегти військову присутність на території колишньої союзної республіки, щоб мати вплив на її зовнішню та внутрішню політику. Початкова ідея полягала в тому, щоб надати флоту наднаціональний статус—віднести його до *Об'єднаних збройних сил Співдружності незалежних держав* (ОЗС СНД).

У січні 1992 р. проросійське командування ЧФ відмовилось привести до української присяги особовий склад флоту. Присягу почали складати з власної ініціативи військовослужбовці окремих частин, наражаючись на репресії з боку командування (усунення з посад, звільнення в запас, виселення із родинами з військових містечок тощо). Натомість новобранців (громадян України) командування ЧФ приводило до «присяги СНД».

У квітні того року протистояння на флоті вийшло на міждержавний рівень: президенти України та Росії спробували указами підпорядкувати собі ЧФ. Виходом із патової ситуації став переговорний процес, який розтягнувся до травня 1997 р. За 5 років сторони уклали низку угод, які фіксували досягнення на шляху визначення статусу Чорноморського флоту.

Основні угоди щодо статусу Чорноморського флоту в Україні

Дата, місце	Зміст угоди	Примітки
29–30 квітня 1992 р., Одеса	Спільне комюніке державних делегацій України та РФ про мораторій на односторонні дії та намір створити робочі групи для підготовки договору про флот.	
23 червня 1992 р., Дагомис	Угода президентів України та Росії про подальший розвиток міждержавних відносин. Підтверджено важливість продовження переговорів про створення ВМФ Росії та ВМС України. Система базування та забезпечення використовується на договірній основі.	

3 серпня 1992 р., Ялта	Угода президентів України та Росії про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту. Флот виводиться зі складу ОЗС СНД. На час перехідного періоду до 1995 р. флот підпорядковується президентам України та Росії, які призначають об'єднане командування. Після завершення перехідного періоду флот підлягає розподілу між Україною та Росією.	На практиці командування флотом залишилося російським
17 червня 1993 р., Москва (Завидово)	Угода президентів України та Росії про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту. Практичне формування ВМС України та ВМФ Росії на основі Чорноморського флоту починається у вересні 1993 р. і завершується у строки, передбачені Ялтинською угодою. Флот, що базувався на території України, має бути розподілений у співвідношенні 50/50. Передбачається визначення договірних умов базування російського флоту в Україні.	Угода передбачала ратифікацію парламентами України і Росії, однак не була ратифікована
3 вересня 1993 р., Масандра	Протокол про врегулювання проблеми Чорноморського флоту, підписаний президентами України та Росії. У місячний термін державні делегації мали опрацювати питання, пов'язані з розробкою угоди, яка передбачала продаж Україною своєї частки флоту Росії.	Згадана у протоколі угода не була підготовлена
15 квітня 1994 р., Москва	Угода президентів України та Росії про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. Після розподілу Україні мало залишитися 15–20% флоту. ВМС України та ЧФ РФ базуватимуться роздільно. Параметри розподілу мають бути підготовлені протягом 10 днів.	Подальші переговори про параметри розподілу завершилися безрезультатно

9 червня 1995 р., Сочі	Угода президентів України та Росії щодо Чорноморського флоту. Підтверджено роздільне базування ВМС України та ЧФ РФ. Основна база ЧФ РФ — у Севастополі. Флот має бути розподілений у пропорції 81,7% Росії та 18,3% Україні.	
28 травня 1997 р., Київ	Прем'єр-міністри України та Росії підписали три угоди: 1) Про параметри поділу ЧФ; 2) Про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України; 3) Про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України. Поділ флоту відбувається у співвідношенні, визначеному Сочинською угодою. В обмін на 31,7% флоту (з української частки 50%) Росія погашає \$ 526,509 млн державного боргу України. Угода про базування ЧФ РФ на території України діє протягом 20 років з автоматичним продовженням на п'ятирічні терміни, у випадку згоди сторін. Сума щорічного погашення частини українського державного боргу за базування ЧФ РФ в Україні становить \$ 97,75 млн.	Угоди ратифіковані парламентами України та Росії в 1999 р.
21 квітня 2010 р., Харків	Угода президентів України та Росії з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України. Термін дії угод 28 травня 1997 р. продовжено на 25 років (до 2042 р.). З моменту набуття чинності угоди Росія знижує ціну за поставки природного газу в Україну на суму до \$ 100 за кубометр. Починаючи з 28 травня 2017 р. Росія має сплачувати оренду за базування ЧФ РФ в Україні у розмірі \$ 100 млн за рік.	Угода ратифікована парламентами України та Росії того ж місяця

Прапор ВМФ СРСР, під яким мав залишатися «спільний» Чорноморський флот до моменту поділу між військово-морськими силами України та Росії

У квітні 1992 р. в Севастополі почали створювати військово-морські сили України. Кадровою основою ВМС стали офіцери, які залишили службу на Чорноморському флоті. Більшість із них проросійське командування ЧФ перед тим усунуло з посад та звільнило в запас за складання української присяги. Поступово ВМС України збільшували свою кількість, розширяли матеріально-технічну базу та отримували кораблі— переважно нові, збудовані на заводах у Миколаєві, Києві, Керчі та Феодосії.

За Ялтинською угодою 1992 р., Чорноморський флот підлягав розподілу на російську та українську частини. На час перехідного періоду (до 1995 р.) ЧФ мав підпорядковуватися президентам Росії та України, які призначають об'єднане командування. Таким чином, **кілька років поспіль на території України базувалися одночасно ВМС України, а також формально «спільний» російсько-український ЧФ.** Склалася доволі парадоксальна ситуація, за якої Україна несла основний тягар фінансового забезпечення ЧФ, відправляла на флот своїх громадян для проходження строкової військової служби і паралельно розвивала власні невеликі ВМС.

На практиці об'єднане командування ЧФ сформовано не було. Флотом керували призначені Москвою адмірала, які зберігали лояльність лише Росії і займали відкриту чи приховану антиукраїнську позицію. Командувачі ЧФ (Ігор Касатонов, Едуард Балтін) тісно взаємодіяли з депутатами російського парламенту, які ставили під сумнів належність Севастополя Україні. Чорноморський флот надавав моральну та організаційну підтримку проросійським політичним групам у Криму.

Командування ЧФ чинило перешкоди особовому складу частин, які виявляли бажання продовжувати службу в складі ВМС України, виступало проти поділу флоту в принципі. Доходило до відвертих провокацій, коли підрозділи ЧФ вдавалися до захоплення військових частин ВМС України. **Протягом 1992–1994 рр. через події на флоті декілька разів виникали ситуації, які загрожували спалахом збройного конфлікту між Україною та Росією.**

Процес поділу Чорноморського флоту затягувався, і замість передбаченого раніше 1995 р. завершився у 1997 р. Російська сторона, а саме адміністрація президента Бориса Єльцина, погоджувалася на принцип поділу ЧФ, але на

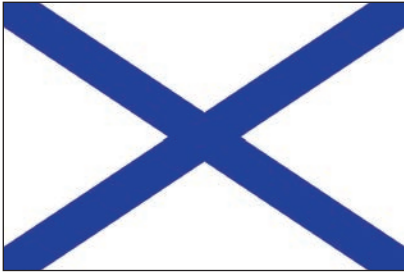
переговорах відстоювала вигідніші для Москви умови. Опозиція Єльцину, зосереджена передусім у російському парламенті, займала радикальнішу позицію, вимагаючи відторгнення українських територій та збереження єдиного ЧФ під прапором ВМФ Росії.

Хоча більша частина ЧФ базувалася на території України, а не Росії, сторони домовилися про розподіл флоту у співвідношенні 50/50. У ході подальших переговорів українська частка в 50% переглядалася у бік зменшення, поки остаточно не закріпилася на рівні 18,3%. Україна відмовилася від рівної долі в обмін на списання Росією частини державного боргу за постачання енергоресурсів. (У 1993 р. заборгованість України перед Росією була переоформлена в державний кредит на суму \$ 2,5 млрд). Кораблі, військові містечка, інші об'єкти та майно, отримані в результаті поділу ЧФ, переходили до ВМС України.

Корабель СКР-112, який 21 липня 1992 р. на знак протесту проти антиукраїнської діяльності командування ЧФ здійснив самовільний перехід із Донузлаву в Одесу. Намагання кораблів та авіації ЧФ перехопити СКР-112 мало не призвело до збройного протистояння України з Росією

На переговорах також гостро постало питання базування. **Російська сторона наполягала на закріпленні за Севастополем статусу головної бази ЧФ РФ.** При цьому росіяни вимагали виведення ВМС України із Севастополя чи навіть за межі Криму. В такому разі Севастополь перетворювався б на де-факто російське місто, навіть без формального правового акту, ухваленого депутатами Верховної Ради РФ у липні 1993 р.

Традиційна військово-морська символіка Росії та України була відроджена у 1992 р.

«Андріївський» прапор ВМФ РФ (зліва) походив з часів Російської імперії.

Військово-морський прапор України (справа) — з часів національної революції 1917–1921 рр.

Зрештою сторони дійшли згоди про спільне базування ЧФ РФ і ВМС України в Севастополі. У підсумкових угодах 1997 р. було визначено, що ЧФ РФ базується в кількох локаціях Криму (Севастополь, Гвардійське, Феодосія тощо). Частина ЧФ на материковій Україні (Одеса, Ізмаїл, Миколаїв, Очаків) перейшли до складу ВМС України протягом 1994–1995 рр.

Угоди 1997 р. передбачали базування ЧФ РФ у Криму на умовах оренди протягом 20 років з автоматичною пролонгацією на п'ятирічні терміни за згодою сторін. При цьому Росія розраховувалася за оренду української території не грошовими виплатами, а щорічно списувала частину державного боргу України. Оцінку ринкової вартості оренди земельних ділянок і нерухомості до 2014 р. проведено не було, однак фахівці неодноразово звертали увагу на те, що встановлена сума \$ 97,75 млн на рік є сильно заниженою.

Російський флот у Криму, 1997–2013 рр.

Протягом 1997–2013 рр. Чорноморський флот на території Криму був суттєвим військовим, політичним та соціально-гуманітарним фактором. Відповідно до угод 1997 р., особовий склад ЧФ РФ на території України не повинен був перевищувати 25 тис. військовослужбовців. Весь час до 2013 р. на флоті відбувалося планомірне скорочення шляхом звільнення у запас, скасування посад і заміщення певних посад цивільним персоналом. Станом на 2014 р. на ЧФ РФ у Криму служили близько 12,5 тис. осіб.

Основний сухопутний компонент флоту—**810-та окрема бригада морської піхоти (810 ОБрМП)** (у 1998–2008 рр. окремих полк морської піхоти), дислокована в районі Козачої бухти Севастополя (до 2 тис. військовослужбовців). У лютому 1992 р. морські піхотинці бригади почали складати присягу на вірність Україні, однак командування флоту швидко заблокувало цей процес. Батальйон під командуванням Віталія Рожманова, в якому 44%

■ ЧФ РФ на території України 1997–2013 рр.

РОЗТАШУВАННЯ ОСНОВНИХ ОБ'ЄКТІВ

- Севастополь (штаб, кораблі, бригада морської піхоти, військовий аеродром (Кача), інші об'єкти, служби, заклади, підприємства)
- Феодосія (випробувальний центр)
- Гвардійське (військовий аеродром)
- Ялта (пост зв'язку і ретрансляції, військовий санаторій)
- Мис Опук (військовий полігон)

ПЛОЩА ОРЕНДОВАНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

182,3 км²

33,1 км² - орендована площа у Севастополі

Для порівняння:

площа Сімферополя - 107,4 км²

площа Ялти - 28,3 км²

У СЕВАСТОПОЛІ:

140 об'єктів

3571 будівель

127 причалів

Довжина причального фронту:

12 км (половина від усієї наявної в Севастополі)

Пункти корабельного складу:

- Севастопольська бухта
- Південна бухта
- Карантинна бухта
- Стрілецька бухта
- Козача бухта

особового складу склали українську присягу, негайно розформували. Надалі морські піхотинці стали основною опорою командування ЧФ РФ в Криму. 810-та бригада залучалася до провокацій проти ВМС України в період поділу флоту (захоплення комендатури Севастопольського гарнізону в липні 1992 р.), а також брала активну участь в окупації Криму у 2014 р. Морські піхотинці з Севастополя були задіяні у війнах Росії в Чечні, Грузії, Сирії та на Донбасі.

Типи і кількість одиниць озброєння ЧФ РФ, що могли перебувати на території України, були закріплені у базових угодах 1997 р. Ротація сил угодами не передбачалася, що позбавляло російський флот у Криму можливості переозброєння та модернізації. Таким чином Україна сподівалася поступово витіснити іноземне військово-формування зі своєї території. Натомість росіяни планували залишатися в Криму надовго і вимагали зняття обмежень на розвиток ЧФ.

Невирішеною залишалася проблема верифікації українською владою діяльності військових формувань РФ у Криму. Представників України не допускали на важливі об'єкти флоту для з'ясування стану дотримання російською стороною угод. Для кораблів та суден ЧФ, які постійно дислокувалися

в Севастополі, діяв повідомчий, а не дозвільний режим перетину державного кордону України. Російські кораблі не підлягали огляду прикордонною і митною службами України. Це відкривало можливості для нелегального ввезення різних вантажів. Між іншим, Київ не міг перевірити, чи дотримується Москва угоди про виведення з Чорноморського флоту в Криму тактичної ядерної зброї. Деякі кораблі, літаки та вертольоти ЧФ були її носіями, а на російське узбережжя Чорного моря обмеження на зберігання ядерної зброї не поширювалися.

Морські піхотинці з 810-ї бригади ЧФ у Севастополі

Гвардійський ракетний крейсер «Москва» — флагман російського Чорноморського флоту

Відсутність механізмів контролю та санкцій призводила до **відкритих порушень російським флотом законодавства України**. Всупереч угодам, росіяни практикували здачу об'єктів у Криму в суборенду. ЧФ незаконно утримував під контролем низку земельних ділянок, будівель та споруд. Серед іншого, це понад 70 об'єктів системи навігаційно-гідрографічного забезпечення, які росіяни не передавали Україні всупереч кільком рішенням українських судів. Один із таких об'єктів—радіонавігаційну систему «Марс-75» (Генічеськ, Херсонська область)—українські військові взяли під контроль щойно 26 березня 2014 р., після того як Росія окупувала Крим.

Слабким місцем угод була також відсутність визначеного порядку застосування ЧФ у кризових ситуаціях. Україна не перебувала у союзницьких відносинах з РФ. **Наявність російських збройних сил на українській території робила Київ заручником надмірно активної воєнної політики Москви**. Ще в період існування «спільного» флоту кораблі направлялися із Севастополя до зон збройних конфліктів в Абхазії та Мегрелії (1992–1993 рр.). Не всі місії були узгоджені з Міністерством оборони України. Без консультацій з Києвом розвідрот 810-го полку морської піхоти залучалася до бойових дій під час Другої чеченської війни у 1999–2000 рр. Незважаючи на протести президента України Віктора Ющенка, кораблі ЧФ із Севастополя брали активну участь у війні Росії проти Грузії у 2008 р.

Базові угоди передбачали основний термін перебування ЧФ РФ на території України до 2017 р. з можливістю пролонгації. За часів президентства Леоніда Кучми та особливо Віктора Ющенка Київ не приховував, що

розраховує на виведення флоту на російську територію у відведений угодою строк. Однак передислокація таких значних сил вимагала тривалої підготовчої роботи. Наявні умови Новоросійська та інших ВМБ на чорноморському узбережжі Росії не дозволяли прийняти у себе кримське угруповання. **Москва не готувалася до виведення флоту і демонструвала впевненість, що ЧФ залишиться в Криму.** Наближалось завершення 20-річного терміну, а Україна не мала важелів вплинути на російське керівництво.

Ситуація змінилася з приходом до влади проросійського президента Віктора Януковича. У Харківській угоді (2010 р.), в обмін на знижку ціни на газ, термін базування ЧФ РФ у Криму продовжено до **2042 р.** Нова угода не розв'язала жодної з наведених вище проблем, пов'язаних із перебуванням флоту на території України, окрім того, що встановлювала орендну плату грошима (а не погашенням боргів), починаючи з 2017 р. Після захоплення Криму навесні 2014 р. **МЗС РФ повідомило про розірвання угод 1997 і 2010 рр.** Зі свого боку, Україна не припиняла дію угод, вважаючи їх збереження доцільним для справ проти Росії у міжнародних судах.

Ще до подій 2014 р. Чорноморський флот РФ справляв помітний вплив на суспільне життя Криму, передусім Севастополя. Заробітні плати російських військовослужбовців у декілька разів перевищували середні по місту. Більшість звільнених зі служби офіцерів ЧФ РФ залишалися у Севастополі на постійне проживання. За різними оцінками, 2014 р. у місті проживало близько 30 тис. російських відставників та членів їх сімей. Поширеним було явище, коли вони оформлювали громадянство України для того, щоб отримати весь спектр громадянських прав та українську пенсію.

Чорноморський флот провадив активну господарську діяльність, зокрема створював робочі місця, здійснював закупівлі тощо. На підприємствах, у закладах та організаціях ЧФ РФ працювали близько 10% зайнятого населення Севастополя. Від флоту в місцеві бюджети йшли податкові надходження. Відповідно до українсько-російських угод, ЧФ брав участь у фінансуванні соціально-економічної сфери у місцях своєї дислокації. (Переважно ці кошти йшли на розвиток інфраструктури, якою користувалися самі російські військовослужбовці.) До 2013 р. будівельні організації ЧФ у Криму здали в експлуатацію більше 40 житлових будинків.

Російська пропаганда того періоду стверджувала, що ЧФ РФ є основою економічною опорою Севастополя, без якої місто не може існувати. **Реальні тенденції свідчили про постійне скорочення економічної ролі флоту,** адже в місті активно розвивалася сфера послуг, надходили великі інвестиції з різних джерел. Із державного бюджету України Севастополю

щорічно виплачувалася субвенція для компенсації втрат доходів від невикористання об'єктів, орендованих ЧФ РФ. Флот мав хронічну заборгованість зі сплати податків та інших видів внесків (зокрема комунальних), а також заборгованість перед найманими працівниками. Будівельне управління ЧФ не виконувало в повному обсязі своїх зобов'язань перед пайовиками.

Севастопольський пам'ятник «Російському флоту — бути», встановлений на честь 300-річчя Чорноморського флоту

Берегові з'єднання Чорноморського флоту дислокувалися у військових частинах, щільно розташованих по всій території Севастополя. На значній частині будівель у центрі міста ще до 2014 р. майорили державні прапори РФ. У міській топоніміці ще віддавна переважали теми, пов'язані з подіями радянської та російської історії. У 1996 р. на честь 300-річчя російського флоту в центрі Севастополя відкрито пам'ятник з гаслом «Чорноморському флоту бути». Всього за ініціативи ЧФ РФ з 1993 р. в Севастополі встановлено більш ніж 30 меморіальних об'єктів.

У віданні Чорноморського флоту в Севастополі перебували культурно-освітні заклади загальноміського значення — актові зали, музеї, бібліотека, драматичний театр, дошкільні навчальні заклади, середня загальноосвітня школа. У 1999 р. на території військового містечка ЧФ відвели казарми для розташування філіалу Московського державного університету ім. Ломоносова. Низка православних храмів у Криму ідентифікували себе як «флотські» і були оформлені символікою ВМФ Росії.

Зв'язок українського міста з російським флотом культивувався через спільні святкування та урочисті заходи. Дуже популярне у Севастополі відзначення Дня ВМФ РФ (проводиться щорічно в останню неділю липня). Обов'язковими елементами сценарію свята є проходження військових кораблів, показові стрільби і демонстрація професійної підготовки спеціальних підрозділів ЧФ.

Чорноморський флот не залишався осторонь і політичного життя в Криму та Севастополі. Командування ЧФ надавало організаційну і моральну

Репетиція Дня ВМФ Росії. Севастопольці спостерігають за російськими бронетранспортерами, десантованими з кораблів ЧФ, 22 липня 2010 р.

підтримку проросійським політичним групам, деякі активісти цих середовищ були відставниками ЧФ. У типографії флотського видання «Флаг Родины» на замовлення друкувалися матеріали відверто антиукраїнського, сепаратистського спрямування. Є обґрунтовані свідчення, що офіцери флоту надавали закриту (зокрема розвідувальну) інформацію активістам проросійських угруповань. Своєю чергою, проросійські організації виступали за скасування обмежень на час перебування та розвиток військового потенціалу ЧФ РФ на території України.

ЯК ДІЛИЛИ І НЕ ПОДІЛИЛИ МОРЕ

Кримський півострів омивається водами Чорного та Азовського морів. Це віддалені від світового океану внутрішні моря. Азовське—найбільш континентальне на планеті. Наприклад, щоб потрапити морським шляхом з Маріуполя до Лісабона, необхідно пройти Керченську, Босфорську, Дарданелльську та Гібралтарську протоки (не рахуючи проток біля островів Егейського та Середземного морів).

Безпосередній вихід до Чорного моря мають Туреччина, Україна, Росія, Болгарія, Грузія та Румунія. Азовське море омиває береги двох країн—України та Росії. Завдяки таким великим судноплавним річкам, як Дунай і Дон, доступ до Чорного й Азовського морів можуть мати також країни Центральної Європи та Каспійського регіону. Азовське море—мілководне, його

максимальна глибина становить 13,5 метрів. Взимку через кригу можливості використання азовських морських комунікацій обмежені. В Азовському і Чорному морях розвідано перспективні поклади нафти і газу.

Азово-Чорноморський басейн є зоною окупованих територій та збройних конфліктів. Частину узбережжя Грузії ще з 1990-х рр. контролює адміністрація «Республіки Абхазія» спільно з Росією. Невелика ділянка азовського узбережжя України підконтрольна адміністрації «Донецької народної республіки» («ДНР») та російським військам. Війна на Донбасі принесла втрати Морській охороні України в Азовському морі: потоплено два катери («ВГ-119» обстріляний із суші, «ВГ-22» підірвався на міні). У 2014–2015 рр. експерти

прогнозували російську воєнну операцію, спрямовану на створення «сухопутного коридору» між «ДНР» та окупованим Кримом.

Зважаючи на наявність великих портових міст України (Маріуполь, Бердянськ), комерційний вантажопотік в Азовському морі є дуже важливим для Києва. Однак Росія, яка з 2014 р. контролює Керченську протоку, ставить перешкоди вільному судноплавству. Керченська протока сполучає Чорне та Азовське моря і водночас відокремлює Кримський (Україна) і Таманський (Росія) півострови. Пряме транспортне сполучення Криму з Росією раніше здійснювалося через **Керченську поромну переправу**. Проблема низької пропускну здатності поромної переправи неодноразово виносили на порядок денний прихильники російсько-кримського зближення. Ідея побудови мосту обговорювалася ще до 2014 р., однак перейшла у стадію практичної реалізації вже після окупації Криму. Незважаючи на об'єктивні технологічні перешкоди (ґрунт, непридатний для встановлення опор), будівництво мосту розпочалося у 2016 р.

Новозбудований Кримський міст, автомобільну частину якого відкрито у травні 2018 р., наклав фізичні обмеження на судноплавство. Висота арок моста не дозволяє проходити суднам, вищим за 33 метри. Це суттєво зменшило кількість типів та одиниць торговельних суден, які заходили в азовські порти України (Маріупольський порт втратив близько 30% великовантажного флоту). Крім того, під приводом посиленої охорони мосту від диверсій росіяни ускладнили режим проходу Керченської протоки для комерційних суден, які прямують в українські порти.

Посередині протоки, південніше від поромної переправи, лежить незаселений **острів Коса Тузла**, довжина якого коливається від 5 до 7 км. Територія острова відокремилася від таманського узбережжя у 1925 р. внаслідок прориву коси під час сильного шторму. Промоїна між Таманським півостровом і Косою Тузла мілководна і не дозволяє проходити суднам з великою осадкою. Морські рейси між Чорним та Азовським морями здійснюються через іншу ділянку Керченської протоки—**Керч-Єнікальський канал** між островом та кримським узбережжям.

Тривалий час о. Коса Тузла перебував в адміністративних межах регіонів на східному березі Керченської протоки. У січні 1941 р. острів передали зі складу Краснодарського краю до Кримської АРСР. Разом із Кримом о. Коса Тузла відійшов до України у 1954 р. Адміністративна межа між українською та російською радянськими республіками у Керченській протоці проходила через промоїну, залишаючи острів та судноплавний канал на українському боці.

Тим часом жодних державних кордонів в Азовському морі до 1991 р. не існувало. Відповідно до конвенцій ООН 1958 і 1982 рр., Азовське море мало статус історичних внутрішніх вод СРСР. Керченська протока була природним водним шляхом у внутрішні води і не мала статусу протоки, що використовується для міжнародного судноплавства. Ситуація змінилася після появи на морських берегах незалежних України та Росії. Нові держави повинні були встановити свої кордони не лише на суходолі, але й розмежувати прилеглі морські акваторії.

Українсько-російські переговори розпочалися у 1996 р. і тривали до кінця 2013 р. Питання наявності та вигляду кордонів в Азовському морі та Керченській протоці, відповідно до міжнародного морського права, можна було вирішити у різний спосіб. Як прибережні країни, Україна і Росія могли встановити біля своїх берегів територіальні води завширшки до 12 миль. У такому разі за межами 12-мильної зони починалися б *міжнародні води*— зона вільного судноплавства, у тому числі для військових кораблів третіх країн. Інший варіант— визнання Азовського моря *внутрішніми водами* України та Росії. Це накладало б на інші країни обов'язок узгоджувати своє перебування в Азовському морі з Києвом та Москвою.

Російська сторона прагнула обмежити присутність біля власних берегів кораблів третіх країн, тому наполягала на статусі Азовського моря як внутрішніх вод. Зі свого боку, Київ прагнув передусім встановлення чітких державних кордонів і був готовий поділити з Росією Азовське море за міжнародно визнаним принципом *серединної лінії*. У такому разі **Україна мала отримати близько 60% акваторії**, причому в глибшій і багатішій на рибу частині моря. У Керченській протоці Київ вважав державним кордоном адміністративну межу в проміні, що існувала з радянських часів.

У ході переговорів російська сторона переконала українців виходити з принципу внутрішніх вод. Однак **росіяни не бажали встановлювати кордон, виступаючи за спільне використання моря двома країнами без будь-якого розмежування**. Також Москва не визнавала існування міждержавного кордону в Керченській протоці, оскаржуючи належність Керч-Єнікальського каналу Україні. Протягом кількох раундів перемовин сторони не дійшли згоди.

Зрушення у переговорному процесі почалися в 2002 р. Оскільки статус внутрішніх вод не наближав до розв'язання проблеми морського кордону, Київ повернувся до концепції міжнародних вод. У листопаді 2002 р. український уряд скористався міжнародним морським правом і встановив 12-мильну зону в Азовському морі. Імплементация урядового рішення, шляхом реєстрації в Секретаріаті ООН, так і не відбулася, однак процес спонукав до дій російську сторону.

Досягнення часткової угоди щодо Азовського моря та Керченської протоки відбулося в два етапи. Спочатку російська сторона переконала Київ повернутися до формули «внутрішні води двох держав». В обмін на це 28 січня 2003 р. Москва погодилася підписати давно очікуваний Києвом **Договір про українсько-російський кордон**. Документ офіційно закріплював

проходження міждержавного кордону на суходолі, а врегулювання питань морської акваторії мали визначити окремою двосторонньою угодою.

Щоб змусити Київ пристати на свої умови, Москва вдалася до провокації, відомої надалі як **Тузлинський конфлікт 2003 р.** 20 вересня росіяни без попередження розпочали роботи з насипу дамби від Таманського півострова до острова Коса Тузла. За розпорядженням влади Краснодарського краю, робітники виконували завдання з відновлення Тузлинської коси, яка існувала до 1925 р. У разі втілення плану росіяни могли взяти під контроль територію острова та закріпитися на східному березі Керч-Єнікальського каналу. Наближення дамби до острова стало приводом для різкого загострення українсько-російських відносин, яке могло перерости у відкритий конфлікт. На Тузлі негайно облаштували українську прикордонну заставу. Дипломатичні відомства обох держав обмінялися різкими нотами.

Будівельні роботи було припинено 23 жовтня після прямих переговорів президентів України та Росії. На той момент від західного краю дамби до Коси Тузла залишалося близько 100 метрів. Подальші двосторонні переговори завершилися підписанням 24 грудня 2003 р. **Договору про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки.** Новий документ підтверджував режим «внутрішніх вод», але водночас зазначав, що Азовське море розмежовується лінією державного кордону. Статус острова остаточно сторонами врегульований не був. 13 липня 2005 р. Росія визнала лише, що *наразі* юрисдикція над островом Коса Тузла здійснюється Україною.

Передбачену Договором **делімітацію Азовського моря так і не провели** до початку російської окупації Криму. Під час переговорів російська сторона наполягала на перегляді принципу розмежування за серединною лінією. Москва пропонувала комбінований метод розмежування, який мав поєднувати *«методи серединної лінії, пропорційності і справедливості»* (фактично змінював пропорцію 60/40 на російську користь). 15 травня 2008 р. сторони узгодили компромісний варіант проходження серединної лінії у вигляді ламаної та визначили координати точок повороту її відрізків. Однак подальші переговори не завершилися визнанням цієї лінії державним кордоном.

У своєму нинішньому вигляді договірна база дозволяє кораблям обох держав перебувати та здійснювати діяльність у будь-якій локації Азовського моря, що влаштовує передусім російську сторону. Відсутність розмежування породжувала проблеми ще до російської окупації Криму. Зокрема, виявилися неефективними спільні заходи з подолання наслідків екологічної катастрофи в Азовському морі у листопаді 2007 р. Тоді під час сильного

шторму було пошкоджено понад десяток суден, зокрема російський танкер. У воду потрапила велика кількість мазуту, дизельного пального та сірки. Ще одним резонансним інцидентом стало зіткнення катера Морської охорони Прикордонної служби ФСБ Росії та баркаса з українськими рибалками поблизу села Воронцовка (РФ) 17 липня 2013 р. Внаслідок аварії риболовецьке судно потонуло, четверо громадян України загинули, а ще один—Олександр Федорович—зазнав травмивань. Російська сторона звинуватила рибалок у браконьєрстві й утримувала Федоровича під арештом.

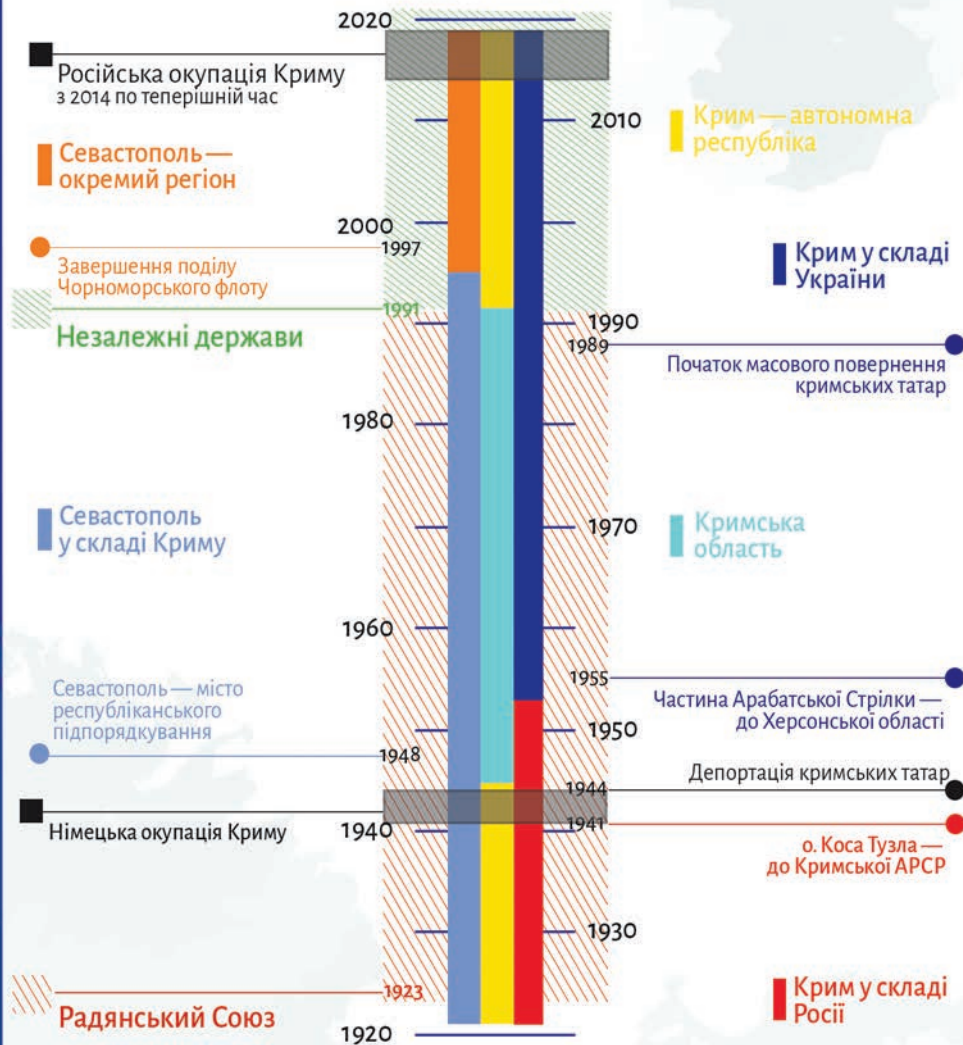
У березні 2014 р. російське міністерство закордонних справ заявило, що у зв'язку з «приєднанням Криму до Росії» *Керченська протока більше не може бути предметом переговорів з Україною*. У той самий час Росія трактує Азовське море як спільне, відповідно до угоди 2003 р. Берегова охорона ФСБ проявляє активність в усій акваторії, впритул наближаючись до узбережжя материкової частини України.

У політичних та дипломатичних колах України немає одностайного погляду на те, чи варто денонсувати Договір про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки. Аргументи проти денонсації виходять передусім з того, що збереження актуальної договірної бази буде важливим під час розгляду позовів проти Росії у міжнародних судах.

Загострення українсько-російських відносин в Азовському морі почалося навесні 2018 р., після арешту Україною російського риболовецького судна «Норд», що мало кримську реєстрацію. У відповідь кораблі Берегової охорони ФСБ в Азовському морі почали *систематично затримувати для огляду комерційні судна*, які заходять у порти Маріуполь і Бердянськ. Росіяни також створюють штучні ускладнення для проходження суднами Керченської протоки. Така ситуація призводить до значних економічних збитків України. Графіки рейсів зриваються, впає вантажопотік, у перспективі власники компаній можуть узагалі відмовитися працювати з азовськими портами.

Прагнучи встановити свій тотальний контроль над Азовським морем, Росія готова йти на відкриту конфронтацію з Україною. **25 листопада 2018 р. кораблі ЧФ та Берегової охорони РФ атакували і обстріляли в Чорному морі артилерійські катери «Бердянськ» і «Нікополь», а також буксир «Яни Капу» ВМС України, коли вони здійснювали плановий перехід з Одеси до Маріуполя. Українські судна були захоплені, в російському полоні опинилися 24 військовослужбовці.**

КРИМ ЗА 100 РОКІВ

Розділ 2. КРИМСЬКИЙ АНШЛЮС

ПЕРЕДУМОВИ ОКУПАЦІЇ

Протягом десятиліття після мирного врегулювання Тузлинського конфлікту здавалося, що проблеми російсько-українських територіальних суперечок залишилися в минулому. Тема Криму та Севастополя зникла з постанов російського парламенту та порядку денного засідань Ради Безпеки ООН. Періодичні заяви російських політиків, у яких підважувалася територіальна цілісність України, не мали офіційного статусу. Прихильники російського сепаратизму на півострові залишалися помітними, однак їхня репутація та впливи не викликали серйозного занепокоєння української влади. Побоювання Києва, що виникли під час *російської агресії проти Грузії у 2008 р.*, спробував розвіяти сам Володимир Путін, тодішній прем'єр-міністр РФ. В інтерв'ю німецькому телеканалу він заявив, що **Крим не є спірною територією, а Росія давно визнала кордони сучасної України.**

Маргіналізація кримського питання була наслідком зміни пріоритетів Москви. Замість розігрування карти сепаратизму, російське керівництво зосередилось на проектах *реінтеграції пострадянського простору*. Очікувалося, що приєднання України до *євразійських* структур (спочатку до Митного союзу та Єдиного економічного простору) призведе до закріплення російських впливів на всій українській території.

Водночас погрози Москви переглянути своє ставлення до територіальної цілісності України лунали на неформальному рівні—в ті моменти, коли Київ демонстрував прагнення обрати західний вектор інтеграції (НАТО, ЄС). Показовою стала емоційна заява Путіна того ж 2008 р. на закритому засіданні Ради Росія—НАТО під час Бухарестського саміту Альянсу. Він сказав Джорджу Бушу, що **Україна — це не держава, а деякі українські території насправді подаровані Росією** (зі слів присутнього на засіданні дипломата).

План воєнної інтервенції, підтримки сепаратистів, окупації та анексії українських територій Кремль, напевно, підготував завчасно, але тривалий час розглядав його як запасний варіант. Починаючи з 2010 р., зусилля

російської зовнішньої політики на українському напрямку були спрямовані на підтримку президента Віктора Януковича, від якого небезпідставно очікували реалізації цілей Москви. Янукович продовжив термін перебування ЧФ РФ в Україні, законодавчо скасував курс на інтеграцію України в НАТО, призначив на ключові посади відверто проросійських чиновників.

У Москві розуміли, що становище Януковича в Україні хитке — не лише через проросійську орієнтацію, але й надзвичайну корумпованість і непопулярний кримінально-клановий характер режиму. Переконливі прогнози свідчили, що під час президентських виборів 2015 р. Янукович може втратити крісло внаслідок подій, схожих на *Помаранчеву революцію 2004–2005 рр.* Росія була готова піти на відкрите втручання, щоб зберегти президентство Януковича або принаймні не допустити приходу до влади в Києві прозахідних політиків.

Падіння проросійського режиму трапилося раніше. Акції протесту, викликані відмовою Януковича підписати Угоду про асоціацію України з ЄС у листопаді 2013 р., швидко переросли у народне повстання — *Революцію гідності*. Як і в 2004 р., головні події відбувалися у Києві на Майдані. Москва тиснула на українську владу, вимагаючи жорстко розправитися з протестувальниками. Події в деяких інших країнах пострадянського простору переконували, що такий сценарій міг призвести до ізоляції режиму з боку Заходу та потрапляння Києва у більшу залежність від РФ.

Перспективи цілковитої перемоги Януковича над Майданом виглядали непевними. Вже на зламі 2013/2014 рр. у Кремлі задумувалися над запасним варіантом: розколом України, створенням альтернативних центрів влади. Це мало **завадити утвердженню в Києві та в усій країні нової влади прозахідного спрямування**. Водночас істотне послаблення України та очікуване занурення її в хаос громадянської війни, на думку Путіна, створювало унікальну нагоду для анексії Криму.

Весь час Крим зберігав велике символічне значення в політичній свідомості громадян Росії і Путіна зокрема. Очікування, що приєднання Криму підніме особистий рейтинг російського президента, були не безпідставними. **Путінський режим потребував яскравої перемоги на тлі нещодавніх невдач: російських протестів («Болотна революція» 2011–2013 рр.) та провалу українського вектора зовнішньої політики (повстання проти Януковича).** Встановлення безпосереднього контролю над Кримом відповідало також геополітичним міркуванням Путіна, адже від нової влади в Києві можна було очікувати перегляду *Харківської угоди* про флот.

ЗРУЧНИЙ МОМЕНТ

20 лютого 2014 р., після дводенної гарячої фази протистояння на Майдані, пострілами з вогнепальної зброї було вбито 48 учасників протесту. Масові жертви налякали багатьох представників правлячого режиму і посягли розкол у його лавах. Досі підконтрольний президенту український парламент відкликав силовиків і доручив Генеральній прокуратурі розслідувати обставини смертей. Зосереджені в Києві внутрішні війська та бійці спецпідрозділів МВС були виснажені вуличним протистоянням та деморалізовані рішенням парламенту розслідувати факти злочинів проти Майдану.

Події кінця лютого 2014 р. поховали шанс на досягнення компромісу між опозицією та Януковичем, а підтримку соратників і силовиків президент втратив. Розуміючи, що столицю не втримати, в ніч проти 22 лютого Янукович вилетів до Харкова. Спроба організувати *альтернативний центр влади* на сході України також зазнала невдачі. Янукович боявся помсти Майдану, тому зі своїм найближчим оточенням переховувався і намагався таємно потрапити в Росію або до Криму.

У Києві настала *криза правонаступності влади*. Серед підстав дострокового припинення президентських повноважень в українському законодавстві немає випадку самовільного усунення від обов'язків та зникнення шляхом втечі. Провести швидко процедуру *імпичменту* не було змоги. Тому парламент ухвалив не бездоганну, з правового погляду, але необхідну в тих умовах *постанову про самоусунення президента*. Вдень 23 лютого колеги-депутати окремою постановою підтвердили, що виконувачем обов'язків президента України є голова Верховної Ради **Олександр Турчинов**. (За українською конституцією, голова парламенту стає виконувачем обов'язків президента в разі дострокового припинення повноважень чинного президента.) У цей час Янукович перебував у РФ, куди його вивезли російські військові вертольоти за наказом Путіна.

Тепер двоє людей називалися президентом України. Армія, підрозділи Служби безпеки та правоохоронні органи були дезорганізовані та пасивні. Тікаючи, Янукович украв державну казну. Чимало високопосадовців також виїхали до Криму або за кордон. Владу на місцях у більшості регіонів взяли організовані активісти Революції гідності. У містах на сході та півдні України зосереджувались групи «*Антимайдану*» — прихильники старої влади, раніше зібрані нею на противагу Майдану. Після втечі Януковича вони готові були підтримати будь-яку силу, яка кине виклик новій владі. Саме в таких умовах почалася російська операція із захоплення Криму.

УКРАЇНСЬКІ СИЛИ В КРИМУ

Напередодні російської окупації в Криму дислокувався значний контингент українських збройних сил, прикордонної служби, внутрішніх військ, спеціальних підрозділів внутрішніх справ та служби безпеки. Сухопутний компонент українських сил у Криму був набагато численнішим ніж, наприклад, у Донецькій та Луганській областях. **За потенційними бойовими можливостями він переважав сухопутний компонент ЧФ РФ** у Криму, представлений передусім 810-ю бригадою морської піхоти.

Угрупування Збройних сил України на півострові складалося з частин **ВМС та Повітряних сил**. Командуванню Військово-морських сил України підпорядковувалися війська берегової оборони, представлені передусім 36-ю окремою бригадою берегової оборони в Перевальному, 1-м окремим батальйоном морської піхоти в Феодосії та 501-м окремим батальйоном морської піхоти в Керчі. На озброєнні військ берегової оборони були танки, броньовані машини, артилерійські системи, зенітні та берегові ракетні комплекси тощо.

Морський компонент ВМС нараховував 17 бойових кораблів, близько 30 суден забезпечення й певну кількість катерів різного призначення **(за своїм бойовим потенціалом істотно поступався ЧФ РФ)**. На момент початку російської агресії флагман ВМС фрегат «Гетьман Сагайдачний» повертався

Фрегат «Гетьман Сагайдачний» під час виконання завдань в Аденській затоці, лютий 2014 р.

Фото Павла Парфенюка

з району проведення антипіратської операції «Атланта» в Аденській затоці. У Криму корабельний склад ВМС базувався в Севастополі та озері Донузлав. У Новофедорівці дислокувалася *10-та Сакська морська авіаційна бригада* ВМС.

Повітряні сили були представлені *Тактичною групою «Крим»*, яка включала *204-ту Севастопольську бригаду тактичної авіації* Юлія Мамчура (аеродром Бельбек), а також зенітно-ракетні та радіотехнічні підрозділи в Євпаторії, Феодосії, Севастополі та ін.

Штаб *Азово-Чорноморського регіонального управління* Державної прикордонної служби дислокувався в Сімферополі. Крім наземних формувань, йому підпорядковувалися кораблі та катери загонів *Морської охорони* в Севастополі (Балаклава), Керчі та Ялті.

Внутрішні війська ВМС було представлено бригадою в Сімферополі, двома полками оперативного призначення в Севастополі та Краснокам'янці, батальйонами в Євпаторії та Гаспрі. Зокрема, 47-й полк спеціального призначення «Тигр» у Краснокам'янці готувався для придушення масових заворушень, боротьби з диверсійними групами та протидії тероризму. Крім того, в Криму базувалися добре підготовлені частини **спецпідрозділів ВМС** («Беркут» та інші) та спецпідрозділу **СБУ «Альфа»**.

Загалом у лютому 2014 р. у Криму перебувало **понад 20 тис.** українських військовослужбовців. У разі збереження належного стану боєготовності та вмілого застосування зазначені сили могли успішно протидіяти російській агресії. Однак із цілої низки причин цього не сталося.

По-перше, особовий склад виявився морально неготовим до війни з Росією. Протягом років українські військовослужбовці та силовики в Криму підтримували тісні особисті і службові відносини із колегами з ЧФ. Покоління офіцерів, яке самовіданно розбудовувало ВМС у 1990-х, відійшло на другий план. Натомість прийшли люди, які одягнули військову форму з кон'юнктурних міркувань. Їх влаштовувало, що Україна декларувала відсутність вірогідних противників та офіційно не збиралася ні з ким воювати. За часів Януковича набув поширення принцип *місцевого комплектування* збройних сил. Це посилювало раніше наявну тенденцію «дифузії» ВМС і ЧФ через практику взаємних переходів на службу (після звільнення) та сімейні зв'язки між українськими та російськими військовими.

По-друге, більшість особового складу силових відомств у Криму не підтримали Революцію гідності, а після її перемоги мали сумніви щодо легітимності нової влади. Режим Януковича залучив кримські формування внутрішніх військ, спецпідрозділів ВМС та СБУ до протистояння на Майдані. Серед особового складу з'явилися поранені та вбиті. Янукович

намагався застосувати проти протестувальників також армію, зокрема й кримські підрозділи. 19 лютого 2014 р. начальником Генерального штабу Збройних сил призначили **Юрія Ільїна**, який тоді був командувачем ВМС. За наказом Ільїна, командири кількох частин, зокрема кримських, направили до Києва військових із технікою та озброєнням, однак взяти участь у боротьбі з Майданом ті не встигли. Вже під час блокування українських частин у Криму російські переговорники переконували командирів, що нова влада не пробачить їм нещодавньої готовності придушити протест у Києві.

По-третє, ані нова влада, ані особовий склад військових та силових відомств у Криму виявилися неготовими до гібридних методів російської агресії. Зіткнувшись із величезними внутрішніми та зовнішніми викликами, вище керівництво держави не взяло на себе відповідальності очолити збройний опір окупантам. Військові у Криму були свідками невпевненості Києва, тому й самі зайняли вичікувальну позицію. Москва масово залучала до блокування і захоплення частин цивільних (або ж військових РФ, які вдавали із себе цивільних), проти яких українські військовослужбовці не наважувалися застосувати зброю. Зрештою, російські спецслужби змогли завчасно завербувати багатьох офіцерів та посадовців, а інших деморалізували залякуванням, обіцянками та пропагандою.

До протистояння російським військам не готові були і громадські проукраїнські сили Криму, мобілізовані подіями Революції гідності. **Кримський Майдан** збирав численних прихильників у Сімферополі, акції проводилися також в інших містах півострова. Важливою була підтримка Революції гідності організованим кримськотатарським рухом. Завдяки ідейним та здібним лідерам кримський Майдан підважував репутацію АРК як «проросійського» регіону. Однак акції ненасильницького спротиву гібридній агресії завершилися побиттям активістів, випадками викрадення, катування (Андрій Щекун) та вбивств (Решат Аметов).

Коли почалася операція?

Днем початку російської агресії Україна офіційно вважає 20 лютого 2014 р. Відповідна позиція закріплена в українському законодавстві. Однак в обґрунтуванні зазначеної дати офіційні акти посилаються на події, які насправді відбулися пізніше, — порушення збройними силами РФ порядку перетину державного кордону в районі Керченської протоки та блокування російськими військовими формуваннями, дислокованими в Криму, українських частин.

Медаль «За повернення Криму»

Найвагомішим свідченням на користь 20.02.2014 є зазначення цієї дати як дня початку операції на відомчій медалі «**За повернення Криму**» (затверджена наказом міністра оборони РФ 21 березня 2014 р.). Російська сторона офіційно ніколи не пояснювала, чому веде відлік «повернення» з 20 лютого. Низка неофіційних коментарів посилається на різні події того дня, безпосередньо не пов'язані з окупацією.

Підтверджена російським «зізнанням» дата 20 лютого означає, що агресія почалася, ще коли Янукович виконував обов'язки президента, перебуваючи в Києві. А це руйнує засадничу тезу Кремля, ніби «повернення» Криму почалося в умовах «державного перевороту та безвладдя в Україні». Залишається відкритим питання про часовий збіг моменту відліку агресії в Криму та розстрілів на Майдані, про можливий зв'язок між цими подіями. За наявності надійних доказів на підтвердження початку російської операції 20.02.2014 Україна може суттєво підсилити свої позиції в міжнародних судах та на ниві дипломатичної боротьби з агресором. З іншого боку, в історії з датуванням російської медалі не можна виключати версії про службову недбалість або навмисну дезінформацію.

Про військову активність Росії в Криму напередодні захоплення органів влади АРК сьогодні відомо з матеріалів донесень *розвідувального управління штабу ВМС України*. Зокрема, в ніч на 21 лютого з пункту постійної дислокації 810-ї бригади морської піхоти у Козачій бухті на посилення військових аеродромів ЧФ у Качі та Гвардійському вирушили дві колони БТР-80, загалом 14 одиниць. Неофіційно російські військові пояснювали свої дії попередженням сценарію захоплення частин ЧФ активістами Майдану. (Насправді, увага до аеродромів могла бути пов'язана з планами перекидання додаткових сил з Росії повітрям.) Утім, перехід до посиленої охорони аеродромів не був чимось винятковим на тлі подій зими 2013/2014 рр. За свідченням Анатолія Бургомістренка, тодішнього заступника начальника розвідувального управління, таємне (з порушенням порядку перетину державного кордону) перекидання додаткових військ російськими десантними кораблями до Севастополя почалося принаймні з 2 лютого.

Значимою в контексті подальших процесів політичною подією, що трапилася 20 лютого, була заява голови Верховної Ради АРК **Володимира**

Константинова на підсумковій прес-конференції в ході офіційного візиту до Москви. Спікер кримського парламенту зазначив, що, *в разі повалення центральної влади, для Криму лишиться єдиний шлях — денонсація рішення про передачу області Україні в 1954 р.* Фактично Константинов, як вища посадова особа АРК, публічно припустив можливість виходу Криму зі складу України. Константинов був членом правлячої *«Партії регіонів»*, але про допустимість кримського сепаратизму він заявив ще перед тим, як настало загальне усвідомлення поразки Януковича. Очевидно, впевненості піти на такий зухвалий крок Константинову додали якісь неpubлічні розмови в російській столиці.

Наступного дня в Сімферополі мала пройти **позачергова сесія кримської Верховної Ради, на якій очікувалося ухвалення звернення до Росії.** Однак через негативний розголос і звинувачення в сепаратизмі депутати перенесли засідання на 26 лютого. Натомість 21 лютого у стінах кримського парламенту відбулося закрите розширене засідання депутатів від «Партії регіонів», комуністів, а також російських націоналістів з партії Сергія Цекова та Сергія Аксьонова *«Російська єдність»*. Константинов звітував про результати московського відрядження.

Поведінка Константинова та кримських депутатів загалом вписується у можливий сценарій спецоперації зі стартовою датою 20 лютого. Для легітимації окупації Москві було важливо встановити контроль над представницьким органом — кримським парламентом, щоб санкціонувати свої дії фіктивними рішеннями народних обранців. Можна припустити, що спроби провести необхідні рішення у Верховній Раді АРК були двічі: 21 і 26 лютого.

Великий десантний корабель Чорноморського флоту «Николай Фильченков» розпочинає розвантаження в Козачій бухті Севастополя, початок 2014 р. Фото Олексія Чорного

В обох випадках через нерішучість депутатів і під тиском проукраїнських сил рішення не ухвалювалися. У потрібному Москві напрямку кримський парламент запрацював лише після того, як його захопив російський спецназ.

Наявні у відкритих джерелах згадки про розгортання сил вторгнення не дають можливості встановити точний час початку військової операції. **Найбільш конкретні свідчення датуються 22–24 лютого.** Так, за свідченням сержанта 31-ї окремої десантно-штурмової бригади (в/ч 73612, Ульяновськ) Олега Терюшина, бійців його підрозділу підняли за тривогию 22 лютого і в складі батальйонно-тактичних груп перекинули літаками в Анапу, потім вантажівками доправили в Новоросійськ, а звідти великим десантним кораблем 24 лютого доставили до Севастополя. Згодом Терюшин у військовій формі без розпізнавальних знаків брав участь у блокуванні 36-ї бригади берегової оборони ВМС України в Перевальному.

Рішення про початок операції могли ухвалити на одній із закритих нарад під керівництвом Путіна, скликаній за результатом чергової зміни політичної ситуації в Україні. Наприклад, у ніч на 21 лютого в Москві відбулася **оперативна нарада російського президента з постійними членами Ради безпеки РФ**, присвячена Україні. У засіданні взяли участь прем'єр-міністр Дмитро Медведєв, голови обох палат парламенту Валентина Матвієнко та Сергій Нарішкін, голова президентської адміністрації Сергій Іванов, секретар Ради безпеки РФ Микола Патрушев та його заступник Рашид Нургалієв, голови МЗС (Сергій Лавров), МВС (Володимир Колокольцев), Міністерства оборони (Сергій Шойгу), Служби зовнішньої розвідки (Михайло Фрадков), а також постійний член Ради безпеки РФ Борис Грізлов.

Нарада в Москві проходила приблизно одночасно з *переговорами в Києві між Януковичем та лідерами української опозиції за посередництва західних дипломатів Франка-Вальтера Штайнмаєра (Німеччина), Радослава Сікорського (Польща), Еріка Фурньє (Франція) та Володимира Лукіна (Росія).* У Києві шукали шляхи деескалації ситуації після масових розстрілів на Майдані. Переговори завершилися підписанням компромісної угоди між владою та опозицією, яка надалі не була реалізована. Чим завершилася оперативна нарада в Москві—невідомо. За інформацією з відкритих джерел, *до цього російський президент тільки двічі скликав оперативну нараду з членами Ради безпеки для обговорення подій на Майдані: 24 і 31 січня 2014 р.*

Відповідно до публічного зізнання самого Путіна в інтерв'ю 2015 р., рішення про початок операції із захоплення Криму він прийняв на вузькій нараді з чотирма неназваними колегами в ніч на 23 лютого 2014 р. Такої ж думки дотримується російський політичний емігрант, колишній депутат

Державної думи Ілля Пономарьов. За його інформацією, 22 лютого вертоліт з Путіним мало не зазнав аварії у Сочі, де проходили зимові Олімпійські ігри. Цей випадок начебто підштовхнув російського президента до радикальних дій, і рішення про вторгнення він ухвалив на нічній нараді з 22 на 23 лютого.

Варто нагадати, що саме в ніч проти 23 лютого, за наказом Путіна, російські військові вертольоти тасмно вивезли президента-втікача Януковича з азовського узбережжя Донецької області України на аеродром Єйськ у Краснодарському краї Росії. Того ж дня Януковича доставили до Анапі (240 км до Сочі), а пізніше—на аеродром Гвардійське ЧФ РФ (Крим).

Вдень 23 лютого розпочався *відкритий політичний заколот* проти української влади. Анонсований за три дні до початку мітингу у Севастополі зібрав рекордну для міста кількість учасників. Представники місцевих проросійських угруповань та депутат українського парламенту **Вадим Колесніченко** (тісно пов'язаний зі структурами російського гуманітарного впливу в Україні) назвали події в столиці *«державним переворотом»*, закликали не визнавати нову владу та рішення українського парламенту. За пропозицією організаторів зібрання, учасники мітингу *«проголосували»* за призначення севастопольського бізнесмена, громадянина РФ **Олексія Чалого** на неіснуючу посаду *«народного мера»* Севастополя. Заколотники оголосили про намір встановити контроль над правоохоронними органами влади в місті, закликали на поміч Росію, розпочали запис добровольців до *«загонів самооборони»*.

Вночі Янукович залишив Севастополь на військовому кораблі ЧФ, а вдень 24 лютого Севастопольська міська рада створила для Чалого посаду *«голови Координаційної ради з організації управління із забезпечення життєдіяльності Севастополя»*. На будівлі Севастопольської адміністрації вивісили російський прапор, а на в'їздах до Севастополя *«загони самооборони»* обладнали 7 блокпостів. Того дня очевидці відзначили інтенсивне пересування містом бронетехніки морської піхоти ЧФ.

Для подій кінця зими 2014 р. дуже важливий контекст **Олімпійських ігор у Сочі (7–23 лютого)**. У 2008-му Москва обрала для вторгнення в Грузію день початку *Пекінської олімпіади*, розраховуючи, що увага міжнародної спільноти буде прикута до КНР, а не до Кавказу. Натомість у 2014 р. Кремль навпаки відклав початок відкритої агресії проти України до часу завершення Сочинської олімпіади. Як приймаюча сторона, Росія боялася наразитися на демарші з боку країн-учасниць спортивних змагань. (Думки про те, що політика РФ активізується на українському напрямку одразу після завершення Олімпіади в Сочі, неодноразово звучали ще під час Революції гідності.)

Проведення Олімпійських ігор стало приводом для зосередження в регіоні значного військового контингенту Росії. До забезпечення охорони олімпійських об'єктів залучили мотострілецькі й десантно-штурмові бригади, а корабельне угруповання ВМФ РФ патрулювало прилеглу морську акваторію. (Можливими загрозами називали ісламістське підпілля на Північному Кавказі та прихильників экс-президента Грузії Міхеїла Саакашвілі.) Після Олімпіади російське командування скористалося поверненням кораблів ЧФ до пункту базування в Севастополі для прихованого перекидання з Кавказу військ вторгнення.

ГІБРИДНИЙ ХАРАКТЕР АГРЕСІЇ

Політика РФ щодо України під час захоплення Криму, дестабілізації ситуації в південних та східних областях та ведення бойових дій на Донбасі—це практичне втілення так званої «*доктрини Герасимова*», **російська війна нового покоління**. Український *think tank* Центр глобалістики «Стратегія XXI» характеризує її як «*гібрисію*» (агресію гібридного типу)—комплекс різнорідних впливів на противника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються згідно з варіативним алгоритмом, де військові засоби не є домінуючими, їх застосування ретельно маскується і заперечується, а сам акт агресії генерує невизначеності, що ускладнюють його ідентифікацію.

У лютому-березні 2014 р. Росія поєднувала в Криму методи дипломатичного тиску, інформаційно-психологічних операцій, військової інтервенції, застосування збройних сил у порушення угод про умови їх перебування в Україні, засилання іррегулярних банд, блокади, воєнно-політичної підтримки опозиційних груп тощо. Характерною рисою російських дій була анонімність, **заперечення власної ролі**, спроба представити відторгнення Криму від України місцевою ініціативою. 4 березня 2014 р. Путін публічно заперечив роль російських військових у кримських подіях.

Інформаційним прикриттям операції була легенда про самоорганізацію та *самовизначення населення Криму* в умовах державного перевороту й анархії в Україні, а також загрози вторгнення на півострів озброєних українських екстремістів. Силкові дії та політичні акти проводилися від імені органів влади АРК і Севастополя (фігурувала також назва «*Рада безпеки Криму*», про персональний склад і повноваження якої нічого не відомо). Регулярні та іррегулярні формування з РФ представлялися місцевими загонами самооборони та російськими добровольцями.

Окупаційні війська та парамілітарні загони досить швидко встановили контроль над цивільними об'єктами в Криму: органами влади, морськими портами та аеропортами, телекомунікаційними системами, стратегічними підприємствами тощо. Залишалися військові частини збройних сил, прикордонної служби, внутрішніх справ та служби безпеки України, які були озброєні та могли чинити спротив інтервенції. Росіяни брали до уваги загальну політичну ситуацію, тому розраховували **нейтралізувати військовий контингент України в Криму без збройного протистояння**.

На початковому етапі блокування командири російських загонів заявляли, що охороняють українські військові частини від *екстремістів*. Росіяни вели переговори про передачу їм стрілецької зброї або про здачу українськими військовими зброї на арсенали під охорону. (Під неназваними «екстремістами» очевидно малися на увазі активісти Майдану та кримські татари.) Окупанти змогли сформувати серед українських командирів установку, що за будь-якого розвитку подій необхідно *не піддаватися на провокації* та не допустити до жертв серед цивільного населення.

Надалі українських військових схилили до переходу на бік кримських сепаратистів та Росії. Для забезпечення технічної можливості такого переходу сепаратистська влада почала **імітувати військове будівництво**. 1 березня незаконний прем'єр-міністр АРК Сергій Аксєонов видав наказ про перепідпорядкування собі всіх силових структур Криму. В кримському уряді створили посаду «міністра оборони», яку обійняв генерал-майор у відставці **Валерій Кузнєцов** (колишній помічник президента Мешкова з військових питань та міністр внутрішніх справ Республіки Крим; з 1995 р. постійно проживав у Москві). Зрадник **Денис Березовський** отримав від сепаратистського уряду призначення на посаду *«командувача ВМС АРК»*. Після того українських військових схилили вступати у це формування та складати присягу кримському уряду. «ВМС АРК» формально існували близько двох тижнів—до часу анексії Криму Росією.

Українські частини відвідували агітатори з числа ватажків парамілітарних формувань, зрадників з українських силових структур, лідерів сепаратистів та російських офіційних осіб. Командирів та особовий склад *схилили до зради* також високі чини і відомі особи, зокрема заступник міністра оборони РФ **Микола Панков**, заступник командувача Південного військового округу РФ **Ігор Турченко**, командувач Чорноморського флоту **Олександр Вітко**, Герой Росії **Володимир Карпушенко** (командир розвідувальної роти 810-го окремого полку морської піхоти під час Другої чеченської війни). Українцям обіцяли збереження посад та підвищення окладів до рівня

Російські військові у формі без розпізнавальних знаків приховують обличчя під час блокування української частини в Бахчисарай. 3 березня 2014 р. Фото Олексія Мазени

ЧФ РФ, переконували у неминучому швидкому зникненні України як незалежної держави. Командирів частин залякували. Періодично оголошували ультиматуми: здати частину до визначеної години наступного дня, погрожуючи розпочати штурм із застосуванням зброї у разі невиконання умови. (Більшість таких погроз реалізовано не було.)

Прибулі до Криму російські війська переважно не носили знаків розрізнення та державної належності (крім прапора РФ, який у кримському контексті міг бути також маркером проросійської політичної позиції, а не державної належності). Втім, публічне заперечення або невизнання набуло здебільше ритуального характеру, адже приховати походження вояків у новій екіпіровці «Ратник» з найновішою російською зброєю і військовою технікою було неможливо. (Військовослужбовці частин ЧФ РФ, постійно дислокованих у Криму, виглядали інакше.)

Елементом гри в поєднання офіційної російської позиції із натяком на фактичний стан речей стало вживання евфемізму «ввічливі люди» на позначення прибулих із РФ вояків. Таке визначення характеризувало мовчазну і стриману манеру поведінки озброєних солдатів. Натомість в українському

середовищі їх називали «зеленими чоловічками», саркастично підкреслюючи їхню абсурдну анонімність.

Російські військові у повній бойовій викладці, озброєні стрілецькою зброєю, часто в масках, що приховують обличчя, у супроводі бронетехніки і вантажівок брали участь у блокуванні українських військових частин, чергуванні на блокпостах, патрулюванні територій, а також виконували спеціальні завдання. Деякі російські військовослужбовці, передусім зі складу частин спеціального призначення, діяли під виглядом бойовиків парамілітарних загонів та українських силовиків. Вони працювали в натовпі, підбурювали місцеве населення, займалися нейтралізацією проукраїнських активістів на вуличних акціях.

Під час блокування росіяни замикали периметр оточення, проводили інженерне оснащення позицій, створювали перешкоди зв'язку засобами радіоелектронної боротьби. Пункти базування корабельного складу блокувалися з суші та моря. У морському блокуванні брали участь кораблі та допоміжні судна ЧФ: гвардійський ракетний крейсер «Москва» (флагман), ракетний катер «Ивановец», тральщики «Турбинист» та «Вице-адмирал Жуков», різні буксири тощо. На початковому етапі деякі російські кораблі блокували виходи з бухт, імітуючи несправність і втрату ходу. Щоб не дати кораблям Південної ВМБ вийти з озера Донузлав, росіяни затопили біля

Затоплений біля виходу з Донузлаву великий протичовновий корабель «Очаков», 6 березня 2014 р.

Фото Олексія Мазени

протоки свої судна: великий протичовновий корабель «Очаков», водолазні судна «ВМ-416», «ВМ-413», «ВМ-232». Захоплення частин і кораблів відбувалося із застосуванням бронетехніки (БТР-80), авіації (вертольоти Мі-35М) та плавзасобів (буксирів, моторних човнів тощо).

2014 рік, Прощена неділя (2 березня). У моєї подруги офіс був недалеко від нашого українського штабу ВМС. Вона мені сказала, що штаб заблокований, відключений від електрики і води. Наші воїни сидять на сухпайках, але катастрофічно не вистачає сигарет. Я купила два блоки сигарет, скріпила їх скотчем і замотала в пакет. Ще купила дві палки ковбаси і картки-поповнення до мобільних різних операторів. Підїхала, бачу наших воїнів на даху штабу. Підходжу до паркану, злегка підстрибую і перекидаю пакет через паркан. До мене летить натовп молодиків, хапають за рукава, кричать: «бандерівка», «фашистка»... На дахах сусідніх зі штабом будинків лежали військові без розпізнавальних знаків зі снайперськими гвинтівками. Картина була жахлива— ми бачили, як дружин з дітьми не пускали поспілкуватися з батьками.

З інтерв'ю анонімної громадської активістки з Севастополя

Відомо, що в операції із захоплення Криму були задіяні військовослужбовці частин Південного, Західного та Центрального військових округів Росії. За профілем переважно частини спеціального призначення Головного розвідувального управління (ГРУ), мотострілецькі, десантно-штурмові частини, морська піхота. Міжнародна волонтерська спільнота *InformNapalm* з 2014 р. розслідує обставини російської агресії в Україні, збирає докази причетності різних формувань збройних сил РФ до окупації Криму та ведення бойових дій на Донбасі. На сьогодні база даних ідентифікованих російських військових частин, яку зібрала спільнота *InformNapalm*, є найповнішою серед наявних у відкритому доступі. Дані розслідувань *InformNapalm* підтверджують участь у захопленні Криму військовослужбовців 21 військової частини збройних сил РФ.

Частина ЗС РФ, причетні до захоплення Криму*

15-а ОмСБр
с. Рошинський,
Самарська обл.
в/ч 90600
Центральний ВО
📍 1900 км

7-а ОТБр
м. Чебаркуль,
Челябінська обл.
в/ч 89547
Центральний ВО
📍 2660 км

2-а ОБрСпП
м. Псков
в/ч 64044
Західний ВО
📍 1900 км

18-а ОмСБр
с. Ханкала,
Чечня
в/ч 27777
Південний ВО
📍 1200 км

66-а ОБрЗв
м. Ставрополь
в/ч 41600
Південний ВО
📍 800 км

10-а ОБрСпП
м. Гарячий Ключ
в/ч 51532
Південний ВО
📍 500 км

19-а ОмСБр
м. Владикавказ,
Північна Осетія
в/ч 20634
Південний ВО
📍 1100 км

7-а ДШД
м. Новоросійськ
в/ч 61756
Південний ВО
📍 400 км

16-а ОБрСпП
м. Тамбов
в/ч 54607
Західний ВО
📍 1200 км

21-а ОмСБр
с. Тоцьке,
Оренбурзька обл.
в/ч 12128
Центральний ВО
📍 2100 км

76-а ДШД
м. Псков
в/ч 07264
Західний ВО
📍 1900 км

99-а ОБрМТЗ
м. Майкоп, Адігея
в/ч 72153
Південний ВО
📍 700 км

32-а ОмСБр
с. Шилово,
Новосибірська обл.
в/ч 22316
Центральний ВО
📍 4300 км

31-а ОДШБр
м. Ульяновськ
в/ч 73612
Центральний ВО
📍 1900 км

136-а ОмСБр
м. Буйнакськ,
Дагестан
в/ч 63354
Південний ВО
📍 1300 км

34-а ОмСБр
ст. Сторожова-2,
Карачаєво-Черкесія
в/ч 01485
Південний ВО
📍 800 км

15-а РБрБО
м. Севастополь
в/ч 80365
Південний ВО,
ЧФ РФ
📍 0 км

34-а БрУ
м. Владикавказ,
Північна Осетія
в/ч 29202
Південний ВО
📍 1100 км

74-а ОмСБр
м. Юрга,
Кемеровська обл.
в/ч 21005
Центральний ВО
📍 4500 км

810-а ОБрМП
м. Севастополь
в/ч 13140
Південний ВО,
ЧФ РФ
📍 0 км

7057-а АВБ МА
смт Кача,
Севастополь
в/ч 49311
Південний ВО,
ЧФ РФ
📍 0 км

📍 Відстань до Криму

*За даними OSINT-досліджень міжнародної волонтерської спільноти InformNapalm

Військова прокуратура України також склала список військових частин РФ, причетних до окупації Криму. Він містить менше підрозділів, ніж оприлюднив *InformNapalm*, але серед них є такі, що не були названі волонтерами:

- ◆ 45-й окремий гвардійський полк спеціального призначення ПДВ (в/ч 28337, Кубінка);
- ◆ 98-а гвардійська повітряно-десантна дивізія ПДВ (в/ч 65451, Іваново);
- ◆ 22-а гвардійська окрема бригада спеціального призначення ГРУ (в/ч 11659, Степной);
- ◆ 331-й гвардійський парашутно-десантний полк (в/ч 71211, Кострома);
- ◆ 25-й окремий полк спеціального призначення ГРУ (в/ч 05525, Ставрополь);
- ◆ 3-я окрема гвардійська бригада спеціального призначення ГРУ (в/ч 21208, Тольятті);
- ◆ 727-й окремий батальйон морської піхоти Каспійської флотилії (в/ч 20264, Астрахань).

У базі даних *InformNapalm* також є інформація про 136 військовослужбовців збройних сил РФ, які отримали медаль «За повернення Криму».

Активну допоміжну роль в окупації Криму відігравали парамілітарні формування—«самооборона» та козаки. Деякі з них були сформовані у Криму під час або перед подіями окупації, інші—прибули з Росії.

Перші заклики до створення загонів «самооборони» Криму з'явилися у відповідь на події Революції гідності. У грудні 2013 р. з відповідною ініціативою виступили депутат **Вадим Колесніченко** (обраний до українського парламенту від Севастополя) та депутат севастопольської міської ради **Сергій Смолянінов**. Далі процесу запису добровольців справа не пішла. В 20-х числах січня 2014 р. за організацію «самооборони» взялася лояльна режиму Януковича кримська влада. Зокрема в Севастополі ініціатива походила від голови міської державної адміністрації **Григорія Яцуби** і була підтримана проросійськими громадськими організаціями, козаками та пропутінськими байкерами з клубу «*Нічні вовки*». Учасники «самооборони» чергували біля органів влади та патрулювали вулиці у пошуках місцевих і приїжджих активістів Майдану. За сприяння місцевої влади та «Партії регіонів» формувалися спеціальні потяги до Києва на Антимайдан.

Через місяць у Криму почався новий етап в історії «самооборони». Цього разу людей збирали не чиновники Януковича, а проросійські угруповання, які сподівалися на допомогу Москви в протистоянні з новою українською

Військовослужбовці 99-ї окремої бригади матеріально-технічного забезпечення, нагороджені медалями «За повернення Криму». Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою InformNapalm

владою. У Сімферополі запис до «груп оперативного реагування» здійснювали представники політичної партії «Російська єдність» (лідери Сергій Цеков, Сергій Аксьонов) за підтримки козацьких організацій. З цього середовища виділився **Михайло Шеремет**—один з лідерів кримської «самооборони» під час російської окупації в березні 2014 р.

У Севастополі «загони самооборони» почала формувати політична партія «Російський блок» (лідер **Геннадій Басов**) при підтримці низки організацій: «Координаційної ради російських організацій Таврії та Севастополя» (лідер **Володимир Тюнін**), Козачої громади «Патріоти Севастополя» (лідер **Ігор Руденко-Мініх**), «Чорноморської козачої сотні» (лідер **Анатолій Марета**) тощо. Активісти цих угруповань проявили себе ще задовго до описуваних подій, деякі з них мали судимість чи перебували під слідством за антидержавні заклики та участь у нападі на українських військових у 2008 р.

Ватажки «самооборони» зазвичай були відставними силовиками, мали значний досвід організації та командування особовим складом. Наприклад, один з лідерів кримської «самооборони» **Володимир Мерцалов**—колишній міліціонер та голова профспілки співробітників МВС в АРК.

«Самооборона» та проросійські активісти біля заблокованого Штабу військ берегової оборони ВМС у Сімферополі, 5 березня 2014 р. Фото Олексія Мазени

Організатор севастопольської «самооборони» **Віктор Литвинов** раніше служив у ВМС України і на ЧФ РФ, а призначений ним «начальник штабу» **Олег Росляков** був командиром 810-го окремого полку морської піхоти ЧФ у 1998–2003 рр. Серед учасників кримських подій лютого–березня 2014 р. очевидці згадують майбутнього лідера бойовиків на Донбасі **Ігоря П'ркіна** (також відомого як Ігор Стрелков), співробітника російських спецслужб, учасника бойових дій у Придністров'ї, Боснії та на Північному Кавказі. За інформацією видання «Новая газета», куратором групи завезених з Росії бойовиків був голова правління Російського союзу ветеранів Афганістану, полковник запасу **Франц Клінцевич** (депутат Державної думи РФ). За свідченням Олексія Чалого, допомогу в створенні загонів «самооборони» надавав віце-адмірал запасу, колишній заступник командувача ЧФ РФ і майбутній «губернатор Севастополя» **Сергій Меняло**.

До парамілітарних загонів «самооборони» приєдналися бійці кримських формувань спецпідрозділу МВС України «Беркут». Під час Революції гідності вони відзначилися жорстокістю у протистоянні з активістами Майдану в Києві, а 22 лютого повернулися до Криму. Уповноважений Верховної Ради України за контролем над діяльністю МВС Арсен Аваков видав наказ про

розформування «Беркуту», натомість сепаратистська влада АРК та Севастополя створила власні формування з такою назвою.

Досить швидко місцеві загони «самооборони» були посилені парамілітарними формуваннями, що прибули з-за кордону, переважно з Росії. «Новая газета» з'ясувала, що 28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (Московська область, РФ) літаком Іл-76 до Криму перекинули групу російських громадян—«афганців», спортсменів, співробітників охоронних структур, членів військово-патріотичних клубів та байкерів, кількістю 170 осіб. Щоб вплинути на кримськотатарську громаду, задіяли людей з Чеченської Республіки. На блокпостах під Севастополем з'явилися **сербські четники**. Відомі також інші свідчення та факти потрапляння до Криму іноземних громадян у той час. Найбільш значним чинником серед парамілітарних формувань стали **козаки**—переважно громадяни Росії, які прибули на півострів через Керченську поромну переправу з Краснодарського краю.

У лютому 2014 року в Севастополі з'явилися кубанські козачки; вони були смішно одягнені і з нагайками на боці. Козачки були розміщені за адресою: вулиця Астана Кесаєва будинок 14-а (будинок поряд з районним управлінням внутрішніх справ Севастополя). В цьому будинку знаходилася бойова група партії Російський блок, під назвою спортивний клуб СОБОЛЬ. З березня козачки спокійно заходили в будівлю відділення міліції і там могли перебувати цілий день. Також і в транспорті почали з'являтися молоді спортивні чоловіки, які при оплаті плуталися в гривнях. Козачки організували блокпости і перевірку документів машин і людей.

З інтер'ю анонімної сім'ї громадських активістів із Севастополя

Відповідно до російського законодавства, особи, які ідентифікують себе «козаками» і належать до зареєстрованих козацьких організацій, мають легальну можливість створювати територіальні воєнізовані формування на чолі з отаманами та займатися спеціальною і військовою підготовкою. Російських козаків залучають до правоохоронної діяльності, цивільної і територіальної оборони, охорони державного кордону, проведення військово-патріотичного виховання молоді та низки інших функцій.

У лавах збройних сил РФ козаки проходять службу у військових частинах, яким присвоєно козацькі найменування. Реєстр найближчого до Криму Кубанського козацького війська нараховує близько **30 тис.** козаків. Серед них багато учасників бойових дій (у Придністров'ї, Абхазії, Чечні, Югославії), відставних військових та колишніх правоохоронців.

Наприкінці лютого 2014 р. до Криму прибули *від кількох сотень до кількох тисяч* російських козаків. За деякими свідченнями, до втягування російських козаків у кримські події причений депутат Державної думи **Костянтин Затулін**, який є членом Ради з козацтва при президентові РФ. На місці російським козакам сприяли менш чисельні та підготовлені про-російські козацькі угруповання АРК та Севастополя, зокрема «*Союз козаків Криму*» (лідер **Сергій Юрченко**). Козаки брали активну участь у блокуванні та захопленні українських військових частин, чергуванні на блокпостах (зокрема на адміністративній межі Криму з Херсонською областю), роботі з місцевим населенням.

Українські військові описують тактику захоплення частин таким чином. Попереду до воріт і проходів рухалася галаслива маса цивільних, зокрема пенсіонери, жінки та діти (розагітовані місцеві мешканці). За цивільними наступали і підпирали їх декілька десятків учасників парамілітарних формувань (козаки, «самооборона»). Позаду очікували екіпіровані російські солдати, які демонстрували готовність застосувати зброю в разі вчинення опору українськими військовослужбовцями (обладнані позиції займали снайпери та кулеметники). Якщо цивільні та козаки не могли самостійно подолати загородження, російські військові вантажівками або бронетехнікою робили пролами в огорожі чи воротах. Тактика використання цивільних осіб та парамілітарні формування для захоплення частин стримувала українців від застосування зброї. Однак окупація Криму не відбулася зовсім без жертв. Під час штурму бойовиками 13-го фотограмметричного центру 18 березня загинув від куль український прапорщик **Сергій Кокурін**, ще один військовослужбовець отримав важкі поранення.

Перекидання регулярних військ та парамілітарних загонів до Криму почалося ще напередодні захоплення українських органів влади і тривало протягом усього місяця активних дій. Особовий склад, військову техніку та озброєння в Севастополь доставляли великі десантні кораблі Чорноморського («**Николай Фильченков**», «**Азов**», «**Ямал**», «**Саратов**»), Балтійського («**Калининград**», «**Минск**») та Північного («**Георгий Победоносец**», «**Оленегорский горняк**») флотів ВМФ РФ. Для перекидання особового складу

використовували також тральщики ЧФ «Турбинист» та «Вице-адмірал Жуков». Розвантаження кораблів відбувалося переважно в Козачій бухті, де базувалася російська морська піхота; іншими пунктами призначення були Сухарна та Південна бухти.

Аналогічне завдання виконували російські літаки і вертольоти (Іл-76, Ан-124, Мі-8, Мі-24), які прибували на аеродроми ЧФ Гвардійське та Кача. Військова прокуратура України оприлюднила бортові номери деяких ІЛ-76МД, що були задіяні і в операції: 76722, 76731, 76776, 76777. Міжнародна волонтерська спільнота *InformNapalm* також отримала докази участі ІЛ-76МД з бортовим номером RA-78805.

З боку Керченської протоки перекидання сил відбувалося автомобільними поромами «Николай Аксененко», «Ейск» та залізничним поромом «Анненков». Є також свідчення використання інших цивільних суден для морських перевезень, зокрема судна «Севастополь» для перекидання цивільних учасників «самооборони» з Севастополя до Ялти.

Прибуття до Криму окупаційних гібридних військ відбувалося у два етапи: прихований та відкритий. На першому етапі переходи великих десантних кораблів між Новоросійськом та Севастополем представляли звичайною повсякденною діяльністю Чорноморського флоту. Прикордонну службу України інформували про прибуття бортів на аеродроми, хоча практично одразу занижували кількість одиниць. Накопичення військ та посилення охорони об'єктів пояснювали

Кирило Федоров з 810-ї окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ на тлі великого десантного корабля «Калининград» Балтійського флоту РФ, 4 березня 2014 р. Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою *InformNapalm*

Розвідник-кулеметник батальйону спеціального призначення 18-ї окремої механізованої бригади Магомед Хаматаєв на борті порома «Николай Аксененко», порт Крим. Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою *InformNapalm*

нестабільною суспільно-політичною ситуацією в Україні. Козаки, які користувалися Керченською переправою, вдавали з себе *паломників* до православних святинь у Криму або вигадували історії про відвідування родичів. Військовослужбовці, що прибули з Росії, отримували *спеціально закуплений цивільний одяг* для виходу за межі пунктів розміщення. На другому етапі, коли було вже захоплено комунікації, нейтралізовано протиповітряну оборону та заблоковано військові частини, окупанти діяли більш відкрито. Загалом напередодні та під час захоплення Криму з Росії прибули близько 30 тис. військовослужбовців та невстановлена кількість цивільних. Ще 12,5 тис. військовослужбовців Чорноморського флоту перебували в Україні на постійній основі.

Російських військовослужбовців, які прибули до Криму, розміщували переважно на об'єктах Чорноморського флоту в Севастополі. Відомо, що вони перебували у казармах **7-го навчального загону (Лазаревські казарми)**, **810-й бригаді морської піхоти** (Козача бухта), **Школі водолазів** (Карантинна бухта). Менша частина зупинилась на авіаційній базі **Гвардійське** під Сімферополем. У березні, коли військ було вже досить багато і з'явилася потреба стаціонарно перебувати поряд із заблокованими українськими частинами, інтервенти розбили кілька *польових таборів*, зокрема в районі полігону на мисі Опук, на запасному аеродромі Херсонес (Севастополь), на полігоні 810-ї бригади. У розслідуванні «*Нової газети*» згадується про розміщення групи цивільних бойовиків з Росії у **санаторії ЧФ «Ялта»** у місті Ялта. Російські козаки, які прибували з Краснодарського краю, користувалися як *перевалочною базою* **храмом святого Андрія Первозваного** у Керчі та розміщеним поряд Комсомольським парком. «Самооборона», козаки та інші парамілітарні формування сиділи в різних місцях, зокрема в офісах проросійських партій та організацій, а також у захоплених ними приміщеннях.

Військова прокуратура України зібрала докази про завезення на територію Криму в період 20 лютого—16 березня 2014 р. щонайменше 10 танків, 207 БТР, БМП і броневих автомобілів (зокрема ГАЗ-2330 «Тигр»), 8 пускових установок мобільних берегових ракетних комплексів К300П «Бастіон-П», 24 ракетні системи залпового вогню (РСЗВ) БМ-21 «Град», 12 пускових установок РСЗВ 9К57 «Ураган» та 10 транспортно-зарядних машин для них, понад 80 установок і понад 25 САУ (зокрема 17 САУ «Гвоздика»), 80 одиниць засобів протиповітряної оборони (зокрема 16 пускових установок зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) С-300, 8 бойових машин ЗРК «Панцирь-С1», 4 пускові установки ЗРК «Оса»), 16 фронтальних бомбардувальників Су-24, 2 винищувачі

Су-27, 6 літаків-розвідників Су-24МР, 26 вертольотів (з них 3 Мі-8, 12 Мі-24, 11 КА-52), близько 640 вантажних автомобілів «Урал» і «Камаз».

В інтерв'ю у фільмі «Крим. Шлях на Батьківщину» (2015) Путін підтвердив, що операцією із захоплення Криму він керував особисто.

ПЕРЕБІГ ОКУПАЦІЇ

Першим об'єктом, захопленим російськими військовими в Криму, стала Верховна Рада АРК. Напередодні, 26 лютого біля стін кримського парламенту тривало громадянське протистояння. Цього дня мало відбутися засідання, під час якого очікувалося, що депутати ухвалять сепаратистські рішення та звертатимуться до Росії. Біля Верховної Ради АРК в один час зібралися проукраїнський та проросійський мітинги. Джерела та очевидці наводять різні дані про кількість учасників, але загалом акція на підтримку територіальної цілісності України була більш чисельною, ніж зібрана партією «Російська єдність». Між проукраїнськими та проросійськими учасниками мітингів дійшло до сутичок, внаслідок яких постраждало близько 30 осіб, дві людини померли. Через загрозу подальшої ескалації (та, напевно, через відсутність кворуму) кримський парламент утримався від ухвалення гучних заяв. Протистояння на вулиці вдалося зупинити. Організатори обох акцій, Рефат Чубаров та Сергій Аксьонов, переконали своїх прихильників розійтися.

Наступного дня близько 4 години ранку будівлю Верховної Ради АРК без спротиву з боку охоронців зайняв добре озброєний зведений загін збройних сил РФ, що налічував понад 100 осіб. Дещо пізніше російські військові захопили також *кримський уряд* (Раду міністрів). Загарбники вивісили над кримським парламентом російський прапор, однак жодних заяв та вимог не оголошували. Що саме відбулося, стало зрозуміло не одразу. У засобах масової інформації циркулювали версії про повсталий кримський «Беркут», про терористів тощо. Вранці до захопленого парламенту підтягнулися

Російський десантник Олексій Іванов з 31-ї окремої десантно-штурмової бригади у формі підрозділу МВС України «Беркут» у будинку кримського паламенту. Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою InformNapalm

проросійські активісти, козаки та «самооборона», які створили навколо будівлі «живий щит». Як з'ясувалося, анонімні військові чекали, поки до Верховної Ради прибудуть чи будуть доставлені «самообороною» кримські депутати.

У закритому режимі (без незалежного підтвердження наявності необхідного кворуму) Верховна Рада АРК ухвалила постанову про проведення **25 травня** 2014 р. місцевого референдуму з такого питання: «*Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів та угод: „За“ / „Проти“*». Також депутати звільнили з посади голову Ради міністрів АРК **Анатолія Могильова** та призначили прем'єром **Сергія Аксьонова**, партія якого мала 3% місць у кримському парламенті. Обидва рішення суперечили чинному українському законодавству.

З самого початку силові структури в Криму, які б мали реагувати на терористичну загрозу та військове вторгнення, виявилися паралізовані. Спецпідрозділи СБУ та МВС відмовилися штурмувати захоплені урядові будівлі. Збройні сили України на той час залишилися без головнокомандування. **Олександр Турчинов** тоді виконував обов'язки президента України ще менше тижня. Міністр оборони **Павло Лебедєв** переховувався в Севастополі, незабаром туди ж виїхав начальник Генерального штабу **Юрій Ільїн**. Як посадові особи, причетні до затвердження наказів про застосування армії проти Майдану, вони намагалися уникнути відповідальності. Виконувач обов'язків командувача ВМС **Сергій Єліссєв** та начальник штабу **Дмитро Шакуро** також самоусунулися від виконання посадових обов'язків і згодом зрадили присязі.

Відновлення управлінської вертикалі відбувалося швидко, *але не достатньо швидко в умовах російської агресії*. 27 лютого виконувачем обов'язків міністра оборони призначили **Ігоря Тенюха** (командувача ВМС у 2006–2010 рр.). Виконувач обов'язків начальника Генерального штабу (**Михайло Куцин**) з'явився наступного дня. 1 березня відбулося призначення нового командувача ВМС. Однак **Денис Березовський**, якому довірили цю важливу посаду, вже наступного дня зрадив присязі, тому з березня виконувачем обов'язків командувача ВМС призначили **Сергія Гайдука**.

Крім організаційних труднощів, нове українське керівництво зіткнулося з відвертим шантажем з боку Кремля. 26 лютого в Росії почалася *раптова комплексна перевірка бойової готовності* військ Західного та Центрального військових округів, до якої залучили 150 тис. військовослужбовців різних видів та родів військ, до 90 літаків, більше 120 вертольотів, до 880 танків, 1,2 тис. одиниць військової техніки, до 80 кораблів та суден.

Вже 11 березня Москва оголосила про проведення «найбільших за 20 років» навчань повітряно-десантних військ. Тренування відбувалися у Ростовській області, у безпосередньому наближенні до кордонів України. Відомо, що російські високопосадовці, зокрема спікер Державної думи **Сергій Нарішкін**, прямо погрожували новим українським керівникам. Протягом всієї весни 2014 р. зберігалася загроза масштабного вторгнення російських військ на материкову частину України. Враховуючи це, західні партнери настійно не рекомендували Україні вдаватися до збройного опору в Криму.

Ще одним козирем Кремля був президент-утікач **Віктор Янукович**, якого росіяни тримали в Ростові-на-Дону. 28 лютого він провів прес-конференцію, на якій заявив, що вважає себе єдиним легітимним президентом України. 1 березня Янукович письмово звернувся до Володимира Путіна із закликом ввести війська в Україну. Під час засідання Ради Безпеки ООН російський представник **Віталій Чуркін** посилався на цей лист. Таким чином, під час обговорення в ООН ситуації в Україні Москва намагалася змістити акцент з військової агресії на кризу легітимності влади. Деякий час цьому підігрував також Володимир Константинов, називаючи Януковича чинним президентом. На запит Путіна російський парламент надав дозвіл ввести в Україну війська «для усунення загроз життю громадян Російської Федерації, співвітчизників, особового складу військового контингенту збройних

Блокування російськими військовими 5-го загону Морської охорони в Балаклаві, березень 2014 р. Фото Олексія Чорного

сил Російської Федерації, який дислокується... на території України». На той час російські військові без знаків розрізнення вже почали блокувати та захоплювати цивільні й військові об'єкти у Криму.

Протягом 27–28 лютого російські війська за підтримки парамілітарних загонів «самооборони» та козаків встановили контроль над аеропортами Сімферополь та Бельбек, розгорнули позиції на адміністративній межі АРК з Херсонською областю, захопили вузол урядового зв'язку і Кримську державну телерадіокомпанію. Пріоритетними цілями стали також військові аеродроми, частини протиповітряної оборони та Державної прикордонної служби України (ДПСУ).

За ініціативи начальника управління Морської охорони ДПСУ **Миколи Жибарєва** (учасника подій на СКР-112 у 1992 р.), **корабельно-катерний склад кримських загонів Морської охорони 1–2 березня оперативно вивели на материкову частину України**. 5-й (Балаклавський) і частково 2-й (Ялтинський) загоны здійснили перехід до Одеси. При цьому кораблі та катери 5-го загону змогли вийти в море, незважаючи на блокування Балаклавської бухти ракетним катером ЧФ «Івановец». Кораблі та катери 23-го (Керченського) загону в умовах складної льодової обстановки в Азовському морі здійснили перехід до Бердянська. Таким чином, від захоплення росіянами було врятовано 23 одиниці прикордонних кораблів та катерів. У той час була змога вивести з Криму також *корабельний склад ВМС*, однак напередодні свого відсторонення командувач Денис Березовський скасував приготування до виходу кораблів у море. Відтак, росіяни заблокували і до кінця березня захопили всі кораблі та судна ВМС кримського базування, крім **фрегата «Гетьман Сагайдачний»**. Флагман ВМС на той час вертався з Індійського океану і, попри зусилля Чорноморського флоту, уникнув пастки.

Очевидний розрахунок окупантів полягав у *перепідпорядкуванні частин ВМС* адміралом-зрадником Денисом Березовським уже на початку березня. **Ключовими стали події з березня**. Після невдалої атаки козаків та самооборони на військове містечко штабу ВМС у Севастополі, до українських офіцерів під захистом співробітників російських спецслужб прибув *«командувач ВМС Криму»*. Під час офіцерських зборів на подвір'ї штабу по черзі виступили Березовський та новий командувач Сергій Гайдук. Присутні військовослужбовці відкинули пропозицію переходити на бік «народу Криму» та завершили захід виконанням гімну України. Незважаючи на присутність на місці подій журналістів, відео з фіаско Березовського не потрапило на екрани регіонального та російського телебачення.

Українські військовослужбовці охороняють ворота Південної військово-морської бази в Новоозерному, 5 березня 2014 р.
Фото Олексія Мазени

Після провалу плану централізованого перепідпорядкування ВМС розпочався тривалий процес блокування та захоплення окремих частин. Хоча російська пропаганда рапортувала про масовий перехід українських офіцерів на бік «кримської влади», факт продовження пасивного опору в Криму погіршував позиції Москви на дипломатичному фронті. Зважаючи на це, нова українська влада безпідставно сподівалася, що час грає на її користь і треба тільки дочекатися запуску механізмів реагування міжнародної спільноти на факт агресії. Тому з Кісва командирам частин надходили незрозумілі сигнали «триматись» та не піддаватись на провокації.

Москві довелося скоригувати плани використання кримських сепаратистів. 3 березня Верховна Рада АРК перенесла час проведення референдуму спочатку на 30.03.2014, а вже 6 березня голосування призначили на 16.03.2014. Змінилися також питання в анкеті. Кримчанам запропонували обрати між «возз'єднанням з Росією на правах суб'єкта РФ» та «відновленням Конституції РК 1992 р.». Постановка питання про вихід Криму зі складу України прямо суперечила українській Конституції, яка відносить питання територіальної цілісності держави на розгляд Всеукраїнського референдуму.

Імітація державотворчих процесів у Криму відбувалася стрімко. **11 березня** Верховна Рада АРК та Севастопольська рада ухвалили спільну постанову про Декларацію про незалежність, яку вони збиралися проголосити. Статус «незалежної держави» мав відіграти суто технічну роль — щоб звернутися до російського керівництва від імені «суверенної влади», а не української автономії. За оголошеними результатами незаконного референдуму **16 березня**, «возз'єднання з Росією» підтримали **96,57%** учасників голосування. Далі «епохальні рішення» ухвалювалися практично кожного дня. **17 березня** Верховна Рада АРК прийняла постанову про незалежність і звернулася з проханням включити «незалежну державу» до РФ як новий федеральний суб'єкт. **18 березня** кримські сепаратисти Аксьонов, Константинов та Чалий підписали договір з Путіним про «прийняття Республіки Крим до складу Росії». Ратифікацію договору Путін підписав **21 березня**.

На момент проведення «референдуму» та навіть після офіційної анексії Криму на півострові все ще залишалися військові частини під українським прапором. Після проведення «референдуму», на підготовці якого була зосереджена основна увага окупантів, *атаки на частини активізувалися*. **19 березня** росіяни захопили штаб ВМС у Севастополі, наступного дня здалися **36-та окрема бригада берегової оборони** в Перевальному, **501-й батальйон морської піхоти** в Керчі, штаб **Південної ВМБ** в Новоозерному. Під російський контроль перейшли корвет «Тернопіль», морський тральщик «Чернігів», середній десантний корабель «Кіровоград» та низка катерів і суден забезпечення. Навіть після 21 березня трималися **1-й батальйон морської піхоти** в Феодосії, **72-й Центр інформаційно-психологічних операцій** в Севастополі, залишки **204-ї бригади тактичної авіації** у Бельбеку та **10-ї морської авіаційної бригади** в Новофедорівці. Не здавалися корабель управління «Славутич», великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», корвет «Вінниця», рейдовий тральщик «Генічеськ». Ці частини та кораблі окупантам довелося брати штурмом із залученням авіації. Останнім у Криму окупанти захопили український морський тральщик «Черкаси» в Донузлаві. Це відбулося **25 березня 2014 р.**

Російський десантник Іван Козлов зі 104-го десантно-штурмового полку 76-ї десантно-штурмової дивізії на захопленій буровій платформі «Чорноморнафтогазу». Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою InformNapalm

атаки на частини активізувалися. **19 березня** росіяни захопили штаб ВМС у Севастополі, наступного дня здалися **36-та окрема бригада берегової оборони** в Перевальному, **501-й батальйон морської піхоти** в Керчі, штаб **Південної ВМБ** в Новоозерному. Під російський контроль перейшли корвет «Тернопіль», морський тральщик «Чернігів», середній десантний корабель «Кіровоград» та низка катерів і суден забезпечення. Навіть після 21 березня трималися **1-й батальйон морської піхоти** в Феодосії, **72-й Центр інформаційно-психологічних операцій** в Севастополі, залишки **204-ї бригади тактичної авіації** у Бельбеку та **10-ї морської авіаційної бригади** в Новофедорівці. Не здавалися корабель управління «Славутич», великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», корвет «Вінниця», рейдовий тральщик «Генічеськ». Ці частини та кораблі окупантам довелося брати штурмом із залученням авіації. Останнім у Криму окупанти захопили український морський тральщик «Черкаси» в Донузлаві. Це відбулося **25 березня 2014 р.**

Агресія в Криму не обмежилась рамками адміністративних кордонів АРК та Севастополя. Росіяни

зайшли на територію Генічеського району Херсонської області, наблизившись до Чонгара (8 березня) та Стрілкового (15 березня). Вони утримували зайняті позиції до грудня 2014 р., після чого відійшли на територію АРК. Разом з кримською видобувною компанією «**Чорноморнафтогаз**» окупанти захопили її інфраструктуру у виключній морській економічній зоні України. Російські десантники висадилися на *бурових платформах* у західній частині Чорного моря (неподалік від острова Зміїний).

Протягом місяця російські гібридні війська змогли схилити на свій бік або захопити і роззброїти практично всі українські військові частини в Криму. Вчасно евакуюватися на материкову Україну вдалося тільки загонам Морської охорони, а також 7 літакам і вертольотам 10-ї морської авіаційної бригади ВМС. Вони вислизнули з-під носа окупантів та перелетіли в Миколаїв 3 і 7 березня. Не маючи шансів роззброїти дніпропетровських десантників без бойових втрат, 21 березня росіяни випустили з Криму **розвідувально-десантну роту 25-ї повітряно-десантної бригади** (з початку лютого 2014 р. перебувала у Перевальному на спільних навчаннях з 36-ю бригадою). Однак більшості військовослужбовців з числа тих, хто не зрадили присяги та вирішили продовжувати службу на материковій Україні, довелося пройти через приниження роззброєння та полону. Із понад 20 тис. українських військовослужбовців Крим залишили близько 6 тис.

ІНФОРМАЦІЙНА ЗАВІСА

Важливу роль в утвердженні російського панування в Криму відіграє інформаційний супровід. Кремль намагається замаскувати свої реальні наміри та створити в усього світу ілюзію нормальності того, що відбувається.

Цільові сегменти інформаційної окупації Криму

У 2014 р. Москва визначила три різні цільові аудиторії і розробила план стратегічних комунікацій для кожної з них:

1. **Крим.** Основна мета роботи з кримчанами полягала в тому, щоб переконати їх, ніби Росія є другом і відстоює їхні інтереси. Для деморалізації і стримування противників окупації штучно створювалася картинка масової одностайної підтримки дій Кремля у Криму.
2. **Росія.** У російських ЗМІ активно висвітлювали тему «утисків» російської мови в Криму і «загрози» кримчанам з боку українських і кримськотатарських

ЗАХОПЛЕННЯ КРИМУ

34 дні

Путін підписує указ про ратифікацію договору 18 березня

Підписання договору про прийняття «Республіки Крим» до складу РФ

Проголошення незалежності «Республіки Крим»

Фіктивний «референдум»

Невдала спроба Д. Березовського підпорядкувати штаб ВМС України [відео: bit.ly/u navy-crimea]

Парламент РФ голосує за використання російських збройних сил в Україні

С. Аксьонов – «прем'єр» АРК; голосування за проведення «референдуму»

О. Чалий – самозваний «народний мер» Севастополя

Розстріли людей у Києві на Майдані

радикалів. Крім того, дії Москви представляли як вимушену реакцію на приховане втручання Заходу у сферу російських інтересів.

3. Світ. Робота з цією цільовою аудиторією полягала у представленні України «неспроможною державою» (*failed state*) для того, щоб отримати схвалення окупації Криму або принаймні послабити інтерес міжнародної спільноти до подій в Україні. Крім того, Росія демонструвала готовність до повномасштабної війни у разі активного опору з боку України та Заходу.

Битва за кримчан: плоди страху

Інформаційна операція, націлена на кримчан, охоплювала три етапи, кожен з яких мав визначену мету і просував певні меседжі.

1-й етап — Підготовка анексії

Мета: заплутати місцеве населення, щоб люди сприймали ворога як друга, а друга як ворога.

Протягом 1991–2014 рр. Росія безперервно здійснювала потужний інформаційний вплив на кримчан. Активна робота з кримською аудиторією була зумовлена стабільними політичними, військовими, економічними та соціально-гуманітарними інтересами Росії в Криму. Вплив не послабився навіть після того, як претензії на Крим і Севастополь було знято з офіційного порядку денного РФ у 1997 р. Створивши мережу впливу і підкупу кримських політиків на тлі небажання Києва вступати у відкрите протистояння з росіянами та місцевими елітами, Кремль досяг разючих результатів у підготовці базису для пропагандистсько-підривної роботи. Медійна активність відбувалася за такими напрямками:

1. Політизація історії та поширення російських оцінок подій минулого.

Основні меседжі:

- ◆ Крим споконвіку належав Росії і не був жодним чином пов'язаний з Україною;
 - ◆ Крим неправомірно передали Україні у 1954 р.;
 - ◆ Крим суто випадково опинився у межах України на момент розпаду СРСР у 1991 р.
- ### 2. Дискредитація сучасної України. Основні меседжі:
- ◆ Україна нічого не робить для процвітання Криму, а основні інвестиції в економіку регіону надходять з Росії;
 - ◆ ВМС України неспроможні захистити Крим від зовнішніх загроз, однак Київ заважає розвитку реального гаранта безпеки — ЧФ РФ;

- ◆ Україна — випадкова держава, яка не може існувати без зовнішньої підтримки і не має майбутнього.
- 3. Протиставлення росіянам Криму українців та кримських татар. Основні меседжі:**
 - ◆ відбувається насильницька українізація Криму;
 - ◆ кримські татари — прихильники радикальних течій ісламу і прагнуть фізичної розправи з російською більшістю Криму;
 - ◆ українські націоналісти та кримські татари прагнуть витіснити з Криму російське православ'я.
- 4. Дискредитація прозахідного курсу України. Основні меседжі:**
 - ◆ НАТО намагається закріпитися у Криму на шкоду геополітичним інтересам Росії;
 - ◆ ЄС прагне перетворити Україну на сировинний додаток, викачати всі ресурси і загнати людей за межу бідності;
 - ◆ США докладають зусиль, щоб розсварити братські народи України та Росії;
 - ◆ Захід підбурює та фінансує кольорові революції в Україні, Грузії та інших країнах, щоб прибрати незручні та непідконтрольні уряди.

Старий уряд допустив культурну анексію Криму, що створило передумови для анексії «фізичної». Влада нічого не робила для контрпропаганди, в той час практично всі новини дізнавалися через призму російської пропаганди.

З інтерв'ю анонімного інженера з Криму

2-й етап — Масована атака

Мета: залякати розправами та хаосом і вказати єдиний шлях спасіння.

Цей етап припадає на перший квартал 2014 р., особливо на період військової операції у лютому-березні. Кремль максимально мобілізує всі підконтрольні інформаційні канали як у Криму, так і на території Росії: телебачення, радіо, газети, блоги, групи і фабрики тролів у соцмережах. Також активно залучають до роботи агентів впливу, які поширюють чутки та друковані агітаційні матеріали у різних населених пунктах півострова. Інтенсивність пропаганди досягає рекордного рівня, агресивні меседжі охоплюють Крим повністю. Основним важелем впливу на свідомість стає страх, який використовують для активації у кримчан базового інстинкту

самозбереження. Населення залякують, пророкуючи безвладдя, розправи, погроми і повний хаос, якщо кримчани змиряться з новою владою в Києві.

У цей період російський агітпроп:

1. Малює апокаліптичні картини майбутнього Криму у складі України.

Основні меседжі:

- ◆ протести на Майдані проплатив та зрежисував Захід, який захопив контроль над Україною;
- ◆ нова влада в Києві нелегітимна, не контролює ситуацію, фактично Україна перестала існувати як держава;
- ◆ до Криму збираються приїхати на потягу озброєні українські радикали, які прагнуть розправи зі своїми політичними противниками;
- ◆ кримські татари мають таємні схованки зі зброєю, а в Кримських горах відбувається бойова підготовка ісламістів;
- ◆ нова українська влада збирається скасувати кримську автономію, вигнати ЧФ РФ із Севастополя і заборонити російську мову в Криму.

2. Зображує єдину альтернативу — приєднання до Росії. Основні меседжі:

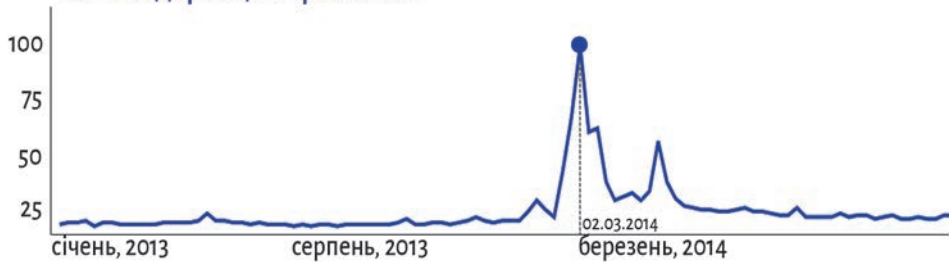
- ◆ росіяни — не загарбники, а брати, які з альтруїстичних міркувань прагнуть допомогти у важку мить;
- ◆ Росія захистить від розправ та геноциду з боку українських націоналістів, вбереже від громадянської війни;
- ◆ Росія — це добробут і стабільність, високі зарплати і пенсії, мир і злагода;
- ◆ у разі приєднання до Росії кримчани нічого не втратять, а лише здобудуть.

3. Пропонує конкретний план дій, а саме:

- ◆ демонструвати моральну підтримку та солідарність з анонімними солдатами у російській уніформі («ввічливими людьми»);
- ◆ протистояти місцевим проукраїнським активістам та бути готовими до опору вторгненню з материкової частини України;
- ◆ долучатися до акцій з блокади українських військових частин та захоплення важливих об'єктів у Криму;
- ◆ прийти на «референдум» та проголосувати за возз'єднання Криму з Росією.

На цьому етапі активність поширення контенту була безпрецедентною, і фактор страху спрацював попри те, що багато агресивних тез було сформульовано та розкрито вперше. Варто лише подивитися на статистику пошуку деяких ключових слів, які використовувала російська пропаганда під час захоплення Криму. Пошук в інтернеті за ключовими словами «**бандерівці**» та «**фашисти**» (так називали проукраїнських активістів) російською мовою до кінця січня 2014 р. не свідчить про високу

● бандеровцы + фашисты

зацікавленість. Однак у тиждень 26 січня — 1 лютого відбувається різке збільшення запитів, а у тиждень з 2 по 8 березня показник запитів сягає рекордного сплеску, демонструючи 26-кратний приріст порівняно із середнім у період до кінця січня 2014 р. Цей 26-кратний приріст, який припав саме на дати наймасштабнішої інформаційної атаки під час захоплення Криму, є найяскравішим прикладом того, з якою потужністю й ефективністю працювала російська пропаганда.

Успіху російської пропаганди у Криму під час окупації сприяли такі чинники:

1. нестабільність, стан невизначеності та слабкість державних органів в Україні на тлі розгортання Революції гідності та втечі топ-чиновників за межі країни;
2. фактор несподіванки;
3. низький рівень критичного мислення у більшості кримчан, яких багато років поспіль тримали в штучно створеній Росією «інформаційній бульбашці»;
4. висока швидкість і масштабність інформаційної атаки, яка синхронізувалася із силовими операціями захоплення об'єктів;
5. недостатня організованість проукраїнських кримчан та неготовність чинити активний опір на момент захоплення;
6. максимальне використання адміністративного ресурсу для підвищення авторитетності пропагандистських закликів.

Окремо варто підкреслити, що під час захоплення Криму російські сили приділяли дуже багато уваги забезпеченню інформаційної ізоляції і попередженню витоку будь-якої інформації про реальний стан справ у Криму. У журналістів та перехожих, які починали знімати відео, часто забирали

камери й телефони, погрожуючи зброєю. Непоодинокими були випадки застосування фізичного насильства та псування апаратури. Водночас місцеві телеканали й радіостанції транслювали російське бачення кримських подій. Саме таке однобоке висвітлення забезпечило необхідний ефект серед населення, яке переважно демонструвало дві реакції: підтримку окупації або пасивне споглядання.

Також окупантам сприяла погана обізнаність кримчан про реальний стан справ за межами півострова — як на території материкової України, так і в Росії. Більше половини мешканців Криму ніколи не відвідували материкову частину України, а понад 70% ніколи не були за кордоном. Певна

річ, що людям з таким обмеженим особистим досвідом досить легко прищепити будь-який міф, яким би далеким від реальності він не був.

Ілюстрація: «Фашизм чи Росія» — кримський білборд з агітацією перед незаконним «референдумом», березень 2014 р. Джерело фото: ostro.org

3-й етап — Легітимація анексії

Мета: змусити прийняти факт окупації без спротиву.

На третьому етапі російська пропаганда вдається до привабливої риторики, щоб надати потворній реальності гарну обгортку. Ще до

проведення фіктивного «референдуму» 16 березня 2014 р. Москва намагалася замаскувати злочин. Для цього у підконтрольних ЗМІ лексику з негативними конотаціями замінювали позитивними конотаціями, що переорієнтовувало свідомість на сприйняття агресії як блага. Цю лексику повсюдно тиражували. Ось деякі з понять-замінників:

- ♦ військово захоплення / нелегальна анексія Криму — «повернення Криму»;
- ♦ окупаційна армія — «ввічливі люди»;
- ♦ агресія — «захист кримчан / порятунок російськомовного населення»;
- ♦ силове захоплення адміністративних та військових об'єктів Криму — «забезпечення миру і спокою»;
- ♦ фіктивний «референдум», проведений за допомогою окупаційних військ — «народне волевиявлення»;
- ♦ відторгнення території суверенної держави всупереч міжнародному праву — «відновлення історичної справедливості».

Слова-замінники заспокоювали кримчан, налаштовували їх на те, щоб сприйняти ворога як друга, блокували протестні настрої. Саме тому, попри фактичну явку на «референдум» у 32%, люди не стали протестувати, коли побачили у звітах організаторів, що на дільниці прийшло понад 81% виборців, 96,57% з яких проголосували за приєднання Криму до Росії. Окупацію Криму було формально завершено. Після цього перед Росією залишилося лише одне завдання — втримати захоплене.

З Криму Росія зробила певний символ Путіна, символ відродження «Великої Росії». Загальна установка: «Жодного кроку назад!»

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Кремль проти світу: примус до байдужості

У той час, як інформаційна атака, націлена на кримчан, мусила викликати підсвідому реакцію «загроза-захист», інформаційна операція, спрямована на іноземну аудиторію, мала не меті:

1. відволікти увагу від того, що насправді відбувається, тобто від військової агресії РФ проти незалежної держави;
2. нівелювати всі звинувачення на адресу Москви;
3. згенерувати багато «білого шуму», який би створював загальну атмосферу невизначеності та нерішучості;
4. довести, що Москва має право на свої дії у Криму;
5. деморалізувати опонентів окупації за рахунок демонстрації сили та рішучості Росії;
6. переконати у невідворотності та безальтернативності анексії.

Для успіху цієї операції Кремль мобілізував державні міжнародні телеканали *RT* і *Sputnik* та підключив усі свої інформаційні ресурси за кордоном: мережу англомовних пропагандистських видань (так звана мережа *Zero Hedge*, що охоплює однойменне видання та афілійовані веб-сайти, які активно передрукують проросійські статті), веб-сайти проросійських організацій за кордоном, окремих журналістів та блогерів, симпатиків Росії серед західних політиків та громадських діячів. Широке поширення контенту забезпечували російські фабрики тролів, які діяли у всіх ключових

соцмережах: Facebook, Twitter, Instagram, а також активно коментували статті на сайтах незалежних ЗМІ та на тематичних форумах.

Суть аргументації у всіх іншомовних проросійських джерелах зводилася до таких основних ідей:

- ◆ у Криму діяли сили самооборони, сформовані з місцевих жителів, а не окупаційна армія РФ;
- ◆ приєднання Криму до Росії відбулося у відповідь на державний переворот в Україні і через загрозу для місцевого російськомовного населення;
- ◆ Росія була змушена приєднати Крим через загрозу розширення НАТО і можливе облаштування військових баз країн Заходу у Криму;
- ◆ оскільки Росія — ядерна держава з дуже потужними збройними силами, Заходу краще не йти з нею на конфлікт через Крим;
- ◆ Україна — неспроможна держава, ментально розділена на схід і захід,

У день «референдуму» 16 березня 2014 р. Дмитро Кисельов, ведучий програми на провідному російському телеканалі «Россия 1», заявив, що Росія — єдина країна у світі, яка реально здатна перетворити США в радіоактивний попіл

із дуже короткою історією незалежності; через Україну Заходу не варто сваритися з Росією.

До фінансованих російським урядом видань приєдналися і деякі представники «старої політичної школи». Так, президент Чехії Мілош Земан у квітні 2014 р. заявив, що ЄС варто прийняти той факт, що Крим став частиною Росії. Колишні канцлери Німеччини Гельмут Шмідт та Герхард Шрьодер вдалися до виправдань незаконної

анексії Криму Росією, а колишній держсекретар США Генрі Кіссинджер та екс-посол США в СРСР Джек Метлок замість засудження Москви почали просувати ідею «фінського сценарію» для України.

Після початку бойових дій на Донбасі агенти впливу та союзники Росії за кордоном стали озвучувати й інші сценарії примирення. Найпопулярнішим варіантом було запропонувати Росії вивести війська зі сходу України в обмін на визнання анексії Криму, федералізацію України та закріплення позаблокового статусу.

За деякими моментами у Криму навіть гірше, ніж в «ДНР» чи «ЛНР», бо до Криму не мають доступу жодні міжнародні організації. Ти не можеш ні до кого звернутися по допомогу, зовсім не можеш критикувати владу. Ізольована територія.

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Світ проти Кремля: невизнання анексії

Попри всі зусилля Москви переважна частина політиків, експертів та громадських діячів світу виступила різко проти анексії Криму.

Президент США **Барак Обама** наголосив на тому, що кримський «референдум», який порушує Конституцію України та відбувся під тиском російської військової інтервенції, ніколи не буде визнано США та міжнародною спільнотою.

У своїй спільній заяві від 16 березня 2014 р. президент Європейської Ради **Герман ван Ромпей** та президент Європейської Комісії **Жозе Мануель Баррозу** відзначили: *«Ми вчергове підтверджуємо рішуче засудження непровокованого порушення суверенітету і територіальної цілісності України та закликаємо Росію скоротити збройні сили до докризової чисельності і обмежити їх перебування територією постійної дислокації згідно з відповідними угодами».*

Канцлер Німеччини **Ангела Меркель** у своєму зверненні до Бундестагу 13 березня 2014 р. підкреслила: *«Йдеться про територіальну цілісність європейського сусіда, про повагу до принципів Об'єднаних Націй, про принципи та методи узгодження конфліктів інтересів у 21 ст. <...> Територіальна цілісність України не є предметом торгу».*

Прем'єр-міністр Канади **Стівен Гарпер** ще на початку військового захоплення Криму порівняв дії Росії з агресією Третього Рейху: *«Те, що відбулося, як ми знаємо, було рішенням великої держави по суті вторгнутися й окупувати сусідню країну, базуючись на якихось екстратериторіальних претензіях мати юрисдикцію над етнічними меншинами <...> Ми не бачили такого роду поведінки від часів Другої світової війни. Це абсолютно неприйнятно».*

На захист територіальної цілісності України стали не тільки лідери країн. Міжнародні організації також засудили анексію.

Генеральна Асамблея ООН 27 березня 2014 р. прийняла резолюцію, яка закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати ніяких змін статусу Автономної Республіки Крим та міста

Севастополя на підставі «референдуму» й утримуватися від будь-яких дій або поведінки, що можна інтерпретувати як визнання будь-якої зміни статусу. Резолюцію підтримало 100 країн, 58 утрималися і тільки 11 виступили проти. Після цієї резолюції ГА ООН ухвалила ще низку:

- ◆ «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна» (№ 71/205 від 19 грудня 2016 р.);
- ◆ «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна» (№ 72/190 від 19 грудня 2017 р.);
- ◆ «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів» (№ 73/194 від 17 грудня 2018 р.);
- ◆ «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна» (№ 73/263 від 22 грудня 2018 р.).

На підтримку територіальної цілісності України також виступили: **країни «Великої сімки», Парламентська асамблея ОБСЄ, Парламентська асамблея Ради Європи, Комітет міністрів Ради Європи, Венеціанська комісія, Вишеградська група, НАТО та інші організації і об'єднання.**

За агресію проти України на Росію було накладено *міжнародні санкції*. Перші санкції було введено 6 березня 2014 р., і відтоді обмежувальні заходи тільки розширюються і поглиблюються. Так, наприклад, 8 листопада 2018 р. США ввели нові санкції проти двох українців, одного росіянина та дев'яти компаній в Україні та Росії, які причетні до анексії Криму та до пов'язаних із цим порушень прав людини. Загалом санкції проти Росії на сьогоднішній день підтримали десятки країн світу.

Причини провалу плану Росії

Захоплюючи Крим, Росія безумовно сподівалася на слабку реакцію з боку світової спільноти та швидке узаконення анексії. Втім, цей розрахунок виявився хибним, причому Москва сама заклала основу для своєї поразки. Плануючи військове вторгнення, Кремль не врахував головного — глобалізації і рівня розвитку світу в 21 ст.

1. Із сучасним поширенням технологій повну інформаційну блокаду забезпечити неможливо. Інтернет, мобільний зв'язок, соцмережі та різноманітні гаджети суттєво підривають можливості для вибіркового перекриття інформаційних потоків. Попри всі зусилля окупаційних військ, з Криму під час захоплення надходили тривожні повідомлення, репортажі, фото та відео з місця подій, що демонстрували реальний стан речей.

2. Міжнародний поділ праці, співробітництво та взаємозалежність між різними країнами щороку поглиблюється. Це лишає дедалі менше можливостей для того, щоб влаштувати розправу над однією країною, не порушивши загального балансу і не зачепивши інтереси інших, особливо у високорозвиненій Європі. Силкові підходи 20 ст. у таких умовах не можуть бути ефективними. У 21 ст. домінує сила права, а не право сили.
3. Росія зразка 2014 р. мало кого могла серйозно налякати. Застаріла система управління, технологічне відставання, демографічні проблеми та кредитозалежна економіка не вписуються в імідж сильної держави, що претендує на світове лідерство. Навіть збройні сили Росії безнадійно відстали від провідних армій країн НАТО. Ядерна зброя фактично була єдиним фактором, який стримував світ від швидкого всеосяжного тиску на Москву, і те ненадовго.
4. Україна як держава виявилася набагато сильнішою, ніж очікувала Росія. Хоч і не завжди максимально ефективна, але стійка і послідовна політика України щодо захисту своєї територіальної цілісності суттєво послабила позиції Росії і дозволила досягти широкої підтримки у світі. Економічна блокада Криму, санкції проти осіб і підприємств, причетних до окупації півострова, дипломатичні зусилля та міжнародні судові позови — всі ці заходи відіграли свою роль у зриві планів Кремля.

Розділ 3. ЗАРУЧНИКИ ПУТІНА

ПРИРЕЧЕНІ: З ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ЗОНИ В ОКУПАЦІЮ

Становище людини в Криму досить непевне. Тут звикли до плинності людських потоків, сезонних заробітків, недовговічних інституцій, переписаних історій, ситуативних союзів. Окупація лише посилює цю хиткість людського існування.

Експерти прогнозують, що типовий представник півострова вже за декілька років не матиме нічого спільного з Кримом зразка 2013 р.

Складні реалії пострадянської України визначили нестабільні умови життя фактично у всіх регіонах країни. Разом з тим соціально-економічні процеси поступово налагоджувалися. За даними перепису населення 2001 р., в АРК співвідношення чисельності жінок і чоловіків у репродуктивному віці стало більш сприятливим (відносний показник для жінок цієї вікової групи з розрахунку на 1000 чоловіків відповідного віку становив 1054). Напередодні окупації в самому лише Криму (не враховуючи Севастополь) налічувалося **1 967 200 осіб**.

За роки незалежності України у Криму вперше намітилася тенденція позитивного природного приросту населення сільської місцевості (+450 осіб у 2012 р. та +412 осіб у 2013 р.). Чисельність міського населення при цьому скорочувалася й далі, але ці темпи дещо уповільнилися в останні роки до окупації. Загалом урбанізація регіону тривала. Після перепису 1989 р. кількість міст в Автономній Республіці Крим збільшилася на 2 одиниці. На момент Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на півострові налічувалося 16 міст. Серед них **5** — це міста з чисельністю населення **більш ніж 50 тис. осіб**. Для Криму у складі України загалом був характерний середній рівень урбанізації (на рівні Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської, Полтавської, Житомирської, Хмельницької, Волинської, Львівської, Херсонської областей).

Відкриття пам'ятника «Вічливим людям» у Бахчисарайському парку мініатюр 16 березня 2016 р. Скульптура військового, який неприродно тримає kota, викликала численні глузування, тому kota спочатку прибрали, а вже у серпні 2016 р. пам'ятник повністю оновили

У 2013 р. як АРК, так і Севастополь лідирували з-поміж інших регіонів України (поряд із Дніпропетровською і Харківською областями та Києвом) за рівнем зайнятості населення (більше **70%** **працевлаштованих** жителів). Севастополь та АРК досягнули й високого рівня соціалізації ринку праці. На карті України регіон вирізнявся значним міграційним приростом, поступаючись лише Київській, Харківській, Одеській областям і місту Київ.

Попри нерівномірний розподіл інвестицій по регіонах України, Крим зі своїм високим оздоровчо-рекреаційним потенціалом не відчував нестачі капітальних інвестицій: вони були співмірні показникам промислово розвинених областей. Півострів нарівні з Києвом (і помітно більше за інші регіони країни) приваблював потік іноземних туристів (залучав 30% від загального числа всіх іноземних відвідувачів), а також був найпопулярнішим місцем відпочинку громадян України. Крим ще за радянської доби був популярним місцем відпочинку для німців із середнім і нижче середнього рівнем доходів. Потік іноземних туристів значно збільшився після скасування Україною віз для громадян ЄС, США, Канади та інших країн. У Криму традиційно для України було зосереджено літній туризм, водночас вивчалися пропозиції зі створення сучасних лижних курортів у Кримських горах.

Життя населення Криму у складі України, звісно, не було безхмарним. Однак його спрямовували позитивні орієнтири, що були визначені і закріплені законодавством: створення конкурентоспроможного на світовому ринку продукту, забезпечення комплексного розвитку територій, соціально-економічних інтересів жителів півострова, задоволення туристичних потреб населення країни, збереження екологічної рівноваги та унікальної історико-культурної спадщини.

Обертаючи туристичний півострів у закрити мілітаризовану зону, окупаційна адміністрація не лише змінює ці орієнтири, світогляд і спосіб життя місцевого населення, але й фізично заміняє його лояльними переселенцями.

За різними даними (Міністерства соціальної політики України, громадських організацій), у перші місяці окупації Крим покинуло **від 20 до 78 тис. осіб**.

Я поїхала з Криму в квітні 2015 року. Думала, що на декілька місяців. Виявилось, що назавжди. Доти, поки Крим не повернеться в Україну. Поїхала до чоловіка, який на той момент уже півроку перебував у Києві. Йому довелося терміново їхати з Криму, тому що в один момент припинилося банківське обслуговування карток Visa і MasterCard, а компанія, в якій він працював, не могла продовжувати роботу в Криму. Ми би просто залишилися без засобів до існування.

З інтерв'ю анонімної лікарки-переселенки з Криму

Зважаючи на специфічну ситуацію жовтня 2014 р., коли російська адміністрація провела власний перепис населення півострова, оголошені результати можна трактувати як наперед задану програму зі зміни структури населення Криму на найближчі роки. За цим «планом» у період 2001–2014 рр. населення Криму вже скоротилося на 135 тис. осіб, або на 6,7%. Населення Севастополя, навпаки, збільшилося на 18 тис., або на 4,8%. Загалом російські статисти в Криму нарахували 1 889 400 осіб у 2014 р. та **1 913 989** у 2018 р. Та якщо цифри досить суперечливі, то численні свідчення очевидців, незалежні журналістські

дослідження, моніторингові місії міжнародних, російських та українських організацій, державних структур України, авторитетних громадських об'єднань констатують витіснення з півострова «незручних» для окупаційного режиму людей, а також активне заселення Криму іншими.

За роки окупації Крим

покидають:

заселяють:

інвестори

російські військові, чиновники та їхні сім'ї

українські військові

політики і чиновники, пов'язані з колишнім президентом Віктором Януковичем

вчені, інтелектуали

проросійськи налаштоване населення окупованого Донбасу, країн СНД

громадські активісти, журналісти

криміналітет, особи з міжнародного розшуку

висококваліфіковані співробітники міжнародних компаній

російські робітники, що прибувають на розбудову місцевої інфраструктури

представники меншин регіону (етнічних, мовних, сексуальних, релігійних)

нехарактерні для регіону представники етнічних меншин Росії

місцеві бізнесмени

маргінальні елементи, стихійні шукачі кращої долі

іноземні та українські туристи

«організовані»/пільгові туристи — представники бюджетного сектора РФ

студенти

пенсіонери з депресивних російських регіонів

колишні українські військові, які перейшли на бік російських збройних сил та були переведені служити в інші регіони РФ

колишні силовики з інших регіонів України, які зрадили присязі

За даними російської статистики, в перші місяці окупації півострів покинули більш ніж 80 тис. осіб, але вже до 2018 р. їхнє місце фактично зайняли

більше 177 тис. вихідців з РФ та країн СНД. Загалом приріст населення самі жителі півострова оцінюють на досить високому рівні. Ця динаміка особливо відчутна у великих містах. Наприклад, густина населення Сімферополя 3182 осіб/км². Для порівняння, в російському Краснодарі — 2600 осіб/км², у Казані — 1900 осіб/км²

Політика заміщення населення Криму переслідує низку завдань:

- ◆ зменшення загальної кількості жителів мілітаризованого регіону;
- ◆ зрощування пасивного, лояльного до окупаційної влади середовища;
- ◆ попередження несподіванок на виборах;
- ◆ ускладнення способів і можливостей деокупації півострова;
- ◆ формування умов для успіху можливого «повторного референдуму».

Інструментами такої політики є фабрикування показових кримінальних справ проти активістів, переслідування журналістів, інтелігенції, обшуки в будинках кримських татар і українців, обмеження для підприємницької діяльності, монополізація туризму, «військова іпотека», профспілкові програми для російських бюджетних туристів, програма «Далекосхідний гектар», пільгові умови вступу в російські заклади вищої освіти для кримської молоді, військово-патріотичне виховання школярів і дошкільнят тощо.

У Криму проживає понад 10 тис. державних службовців, ключові ланки державної служби поповнюють також переважно вихідці з Росії. Крім того прибувають на службу російські військові, в той час як кримських призовників часто відправляють служити у різні регіони РФ.

Одразу ж після анексії жителів півострова оголосили громадянами РФ. Для відмови від російського громадянства кримчанам виділили короткий термін (всього 19 днів). При цьому людям без громадянства РФ російське законодавство постійно ускладнює умови життя. У підсумку — російські окупаційні органи прозвітували про 19 тис. випадків відмови від громадянства України та лише 3247 випадків, коли постійні жителі Криму подали заяви на відмову від автоматичного отримання громадянства РФ.

Обірвані комунікації

Через руйнування сполучень з материковою Україною, а також запровадження санкцій, умов *мобільності людей* обмежені. Наприкінці квітня 2014 р. РФ незаконно встановила «кордон» на північному в'їзді до Криму. Відомі факти депортації окупантами українців з Криму. Наприкінці грудня 2018 р. на півночі Криму збудовано дороговартісний паркан, який додатково відгороджує жителів регіону від України. ФСБ сповістила про те, що його

оснастили найсучаснішими засобами відеоспостереження, тепловізорами. Необхідність цього пояснюють проривами, диверсіями, злочинними переміщеннями через кордон зброї, боєприпасів, товарів, тютюнової та алкогольної продукції, наркотичних засобів тощо.

Зрештою окупація суттєво обмежила можливості жителів Криму подорожувати світом. Усі консульства західних країн, що працювали на півострові, були закриті ще у 2014 р. За рейтингом *Henley & Partners*, паспорт громадянина України займає вже 41 позицію у світі і щороку набуває дедалі більшої вагомості. У 2018 р. з ним за спрощеною процедурою можна було відвідати вже 128 країн. Водночас для росіян без віз доступно все менше країн (48 позиція у рейтингу). До того ж зареєстровані у Криму російські паспорти з особливим застереженням сприймають у цивілізованому світі.

У Криму сповільнений і розвиток мобільного зв'язку. З початку 2018 р. число базових станцій на півострові зросло лише на 3% (з них жодної станції нового стандарту GSM). При цьому і покриття мереж LTE в регіоні досить фрагментарне. Мобільний зв'язок особливо ускладнений та перевантажений у курортний сезон, та й загалом не скрізь доступний навіть у великих містах (Керч, Сімферополь, Севастополь). До того ж тільки у великих містах доступний 4G-інтернет.

У 2014 році в Сімферополі я побачила одну бабусю: все обличчя в зморшках, але вона намагалася фарбувати свої губи червоною помадою. Питаю: «Бабусю, вибачте, будь ласка, а ви куди так готуєтеся? На який документ фотографуєтеся?» А вона каже: «Як же, доню? Адже ми в Радянський Союз повертаємося! Я на російський паспорт фотографуюся. Це ж така Божа благодать!»

З інтерв'ю Лілії Муслімової

Червоне світло підприємництву

Окупація змінює ситуацію і на ринку праці Кримського півострова. Так званий Центр зайнятості населення Республіки Крим регулярно звітує про те, що роботодавці регіону мають найбільшу потребу в лікарях, слюсарях різних спеціальностей, медичних сестрах, прибиральниках, водіях, підсобних робітниках, інженерах різних спеціальностей.

Севастополь за часів незалежності України став достатньо сучасним, високотехнологічним центром. Одразу після анексії місто покинули більшість ІТ-спеціалістів.

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Загалом і процедури реєстрації та ведення бізнесу в РФ значно складніші, ніж відомі кримчанам за українським законодавством. Регіон втрачає туристів середнього й високого рівня доходів, а отже, й важливі ніші підприємницької ініціативи — зачиняються ресторани, кафе, готелі, котеджі, комерційні заклади, салони краси, оздоровчі санаторії тощо. Успішний бізнес швидко переходить до рук вчорашніх «визволителів» півострова. Не заохочує кримський туризм і запроваджений як експеримент «курортний збір» у Криму. По суті, це додаткові стягнення з туристів у бюджет «за користування курортною інфраструктурою» в 2018–2022 рр. у розмірі до 50 рублів (близько \$ 0,75) на добу — залежно від сезону і місця відпочинку. Серед нових податкових зборів також дорожній, екологічний, торговельний, що негативно позначається на економіці Криму. Традиційне для регіону сільське господарство, виноробство також серйозно потерпають, зокрема й від розірваних економічних зв'язків з материковою Україною. У порівнянні з регіонами РФ, Крим має найгірший показник виживання бізнесу: серед зареєстрованих у 2018 р. підприємств малого і середнього бізнесу на півострові до кінця року функціонували лише 77,3% (рейтинг журналу *Inc. Russia*).

МОВЧАЗНІ: ДЕУКРАЇНІЗАЦІЯ ПІВОСТРОВА

Причиною окупації Криму Кремль називає «захист російськомовних жителів півострова». Частка людей, які вважають російську мову рідною, у Криму є стабільно високою. І хоча за період незалежності України вона зменшувалася (з 82,64% до 76,55%), однак майже непомітно для пересічного жителя чи відвідувача регіону.

З розпадом СРСР кримчани не відчували гострої необхідності вивчати українську мову; водночас вона, як і мови національних меншин, почала розвиватися тут жвавіше та вільніше. Українська побутувала в офіційному

Контрольний пункт в'їзду-виїзду «Каланчак» на адміністративній межі Херсонської області та АРК неподалік Армянська, березень 2017 р. Фото Валентини Охлопкової

документообігу державних установ, маркуванні споживчих товарів, кінопрокаті, частково в освіті та сфері культури. Російська мова на півострові і до окупації домінувала у сфері послуг, у національному сегменті Інтернету, радіо- і телеєфірі, пресі, книговиданні, навчанні та вихованні дітей. Крим займав перше місце серед регіонів України з найменшою популярністю української мови. В умовах російської окупації її цілком витіснили з усіх публічних сфер.

Зазначені вище показники відомі з переписів населення 1989 і 2001 рр. Однак вже 2014 р. російська влада заявила про **84,1%** жителів Криму, які нібито назвали російську рідною. Поспіхом організований перепис стверджував: якщо у перші десять років незалежності України кількість людей, які російську визнали рідною, поволі зменшувалася, то вже на 23-й рік їхня кількість раптово перевищила радянський показник. Навіть якщо припустити, що в жовтні 2014 р. оприлюднили дійсні підсумки опитування, то варто зважати на страх кримчан перед озброєним агресором. Часто саме страх визначав відповіді, що були зручнішими за чесні зізнання.

Зрештою і російський *псевдоперепис* засвідчив абсурдність пропаганди про насильницьку українізацію російськомовного населення Криму. За його даними, українською мовою на півострові володіють лише 44,57% українців, 19,49% росіян, 18,40% білорусів, 15,34% вірмен, 13,63% кримських татар, 9,17% татар. Виходить, що «роки українізації» не змусили більшість кримчан бодай вивчити українську мову, адже про знання української заявили тільки 22,36% жителів Криму і лише 18,80% Севастопольців (загалом 21,75%). Припускаємо, що у 2014 р. кримчани лише частково наважувалися вказати своє знання української мови.

20 березня 2014 р. російські окупанти спустили український прапор над Академією Військово-морських сил імені П. С. Нахімова. На знак протесту курсанти застівали гімн України. Невдовзі вони покинули Крим та вже у 2016 р. успішно завершили навчання в Одеській морській академії. Один із них — Богдан Небилиця, 25-річний командир артилерійського катера «Нікополь», захопленого росіянами 25 листопада 2018 р.

Псевдоперепис — зручний інструмент, який, з одного боку, імітує масову відмову населення Криму від української культури, з іншого — фактично зобов'язує до такої відмови усіх, хто досі цього не зробив. Згідно з псевдопереписом, українська мова за популярністю тут витіснена аж на четверту позицію (3,3%) після російської (84,1%), кримськотатарської (7,8%) і татарської (3,7%). Це особливо контрастує з даними 2001 р., коли українську мову зазначили рідною 10,1% населення АРК, російську — 77,0%, а кримськотатарську — 11,4%.

Тиск різних чинників русифікації, на думку експертів, свідків, активістів, розцінюється як доволі значний та небезпечний для суспільного розвитку в Криму. Відповідні практики закріплюються у нових шкільних програмах і підручниках, святкуваннях, медіа. Роки незалежності доводять: діти в Криму легко засвоюють українську, водночас вони здебільшого проживають у середовищі привілейованої у радянський період російської мови — по-всякчас спілкуються нею, переглядають веб-сайти і телебачення російською. Єдине місце, де вони можуть вільно розмовляти українською, — це школа, яка в умовах окупації практично цілком русифікована.

Росія давно готувала анексію. Почалося все на культурному рівні: в переважній частині шкіл Севастополя навчання велося російською мовою. В університеті теж. Українська мова вивчалася дуже поверхово (в нашому класі на неї було виділено 1 годину на тиждень у другому півріччі 11 класу, при цьому підсумкова оцінка не була передбачена). Історія України викладалася за підручниками з російської точки зору. Особливо посилилася російська пропаганда після Помаранчевої революції 2004 року. У моїй alma mater викладачі погрожували не поставити залік тим, хто в ту пору відкрито підтримував Майдан.

З інтерв'ю анонімного інженера з Криму

Офіційно в Криму проголошено рівноправність трьох мов (російської, української, кримськотатарської). Формальних заборон діяльності української школи чи книговидання не знайти, але реалії прямо протилежні. У книгарнях відсутні видання українською, закриваються українські театральні студії, навіть радіостанції відмовляються від якісної української музики. До окупації у Криму налічувалося 7 шкіл з українською мовою навчання, а також 165, де поєднували українську і російську. Сьогодні російські чиновники звітують, що на території півострова залишилася лише одна школа з українською мовою навчання (школа № 20 у Феодосії), де в 9-ти класах навчається 146 дітей. Ще в семи школах працює 13 українських класів. У 2017/2018 навчальному році українською мовою в Криму навчалось 318 дітей (0,2% від загальної кількості учнів) — це у **35 разів менше**, ніж до окупації. Втім, і ця російська статистика є умовною, адже залишаються питання до якості україномовного навчального процесу. Відомо, що батьків змушують до відмови від української мови навчання дітей в школах, а охочих переслідують за нелояльність до діючої влади.

Фактично у Криму ліквідовано *українські культурні осередки*, музеї, бібліотеки, просвітницькі організації. Є факти вилучення під час обшуків українських прапорів, портретів українських діячів минулого, книг сучасних українських авторів (зокрема з бібліотеки ім. Івана Франка в Сімферополі). Ще на початку 2015 р. закрито Музей української вишиванки. «Український культурний центр» — єдина неполітична організація, що відкрито займається

Володимир Балух — фермер з Криму, проукраїнський активіст, який після анексії відмовився від російського громадянства. Політичний в'язень РФ, засуджений до майже 5 років колонії та штрафу. Ще у листопаді 2016 р. він вивісив прапор України на подвір'ї свого будинку, а також табличку «Вулиця Героїв Небесної сотні». Міжнародні правозахисники цей факт вважають безпосереднім приводом до фабрикації двох кримінальних справ проти активіста

збереженням української мови й культури на півострові, долученням до історії, традицій, творчості українського народу, випускає газету «Кримський терен». Сьогодні організація налічує всього декілька активістів, їх систематично викликають на допити, попереджують про неприпустимість екстремізму, погрожують. Цій організації забороняють публічні заходи, а в домівок активістів проводять обшуки, вилучають техніку тощо. Українство переслідується і в релігійних питаннях. Наприклад, 28 січня 2019 р. так званий «Арбітражний суд Республіки Крим» ухвалив вилучити у Кримської єпархії Української православної церкви Київського патріархату приміщення Кафедрального собору св. Володимира і Ольги у Сімферополі.

У тих умовах, якщо ти ще не маєш російського паспорта або розмовляєш вдома українською мовою, ти — вже активіст.

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Певною мірою і державні інституції України не були готові до посягання на територіальну цілісність з боку РФ, а тим паче до окупації та необхідності захисту її жертв. Здебільшого внутрішньо переміщені особи, а також заручники окупації очікували швидшої реакції держави на побутові та стратегічні проблеми, що виникли у зв'язку із загарбанням Криму Росією. Чимало територіальних структур АРК на материковій частині України досі не працюють. Деякі змогли відновитися лише з часом, переважно у Києві, Херсоні, Одесі, зокрема шляхом об'єднання з відповідними установами сусідніх областей. Окремі органи влади було спеціально сформовано з огляду на ситуацію. Простежимо за хронологією відновлення / реорганізації / формування органів влади України, безпосередньо відповідальних за державну політику з питань тимчасово окупованої території України, зокрема АРК та Севастополя:

- ◆ 12 червня 2014 р. до Києва переведено **Прокуратуру Автономної Республіки Крим**. У вересні 2016 р. збільшено її штат, а окремі структурні підрозділи передислоковано до Херсона.
- ◆ 16 травня 2014 р. до Херсона перенесено **Представництво президента України в Автономній Республіці Крим** (засноване ще 17 грудня 1992 р.). 20 січня 2016 р. суттєво посилено правозахисні та міжнародні функції Представництва, утворено окремі структурні підрозділи у Києві.
- ◆ 17 липня 2014 р. утворено спеціальний центральний орган виконавчої влади України: **Державну службу України з питань Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та тимчасово переміщених осіб**. 22 жовтня 2014 р. орган перейменовано на **Державну службу України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя** (нині діяльність припинено, службу реорганізовано у міністерство).
- ◆ 15 травня 2015 р. консульське обслуговування громадян України — жителів АРК починає здійснювати **Представництво Міністерства закордонних справ України в Одесі**, на яке тимчасово перекладено функції Представництва МЗС у Сімферополі.
- ◆ 16 вересня 2015 р. утворено **Головне управління Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі**, яке з 16 грудня 2016 р. перебуває в Одесі (також має відділення у Херсоні).
- ◆ 16 грудня 2015 р. урядовою постановою затверджено Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р., до реалізації різних аспектів

якої долучені практично всі міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади України.

- ◆ 18 грудня 2015 р. затверджено положення про **Регіональне відділення Фонду державного майна в Херсонській області, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі** (функціонує у Херсоні).
- ◆ 20 квітня 2016 р. Державну службу України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя об'єднали з Державним агентством з питань відновлення Донбасу, заснувавши **Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб** (перебуває у Києві, має територіальні органи, зокрема у Херсоні). У структурі сформовано окремі управління з питань АПК та Севастополя, з питань внутрішньо переміщених осіб та гуманітарного співробітництва та ін.
- ◆ 1 червня 2016 р. відновило роботу **Головне управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим та Севастополі** (перебуває у Херсоні).
- ◆ 15 листопада 2017 р. Уряд схвалив Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 р. 21 листопада 2018 р. затверджено план заходів з виконання цієї Стратегії, за забезпечення якої відповідальні практично всі міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади України.
- ◆ 2 травня 2018 р. створено **Головне управління Державної фіскальної служби у Херсонській області, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі**.
- ◆ 14 травня 2018 р. почав роботу відокремлений **Відділ патрульної поліції в АПК та місті Севастополі** в Херсонській області (служба на блокпостах у прикордонних районах: Генічеському, Каланчацькому та Чаплинському; контроль основних трас, які з'єднують Україну з Кримом).
- ◆ 4 червня 2018 р. в інституції омбудсмана призначено окрему посадову особу — **Представника Уповноваженого з дотримання прав жителів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя**.

20 червня 2018 р. Постійним Представником президента України в АПК затверджено План невідкладних заходів з протидії російській агресії з тимчасово окупованої території України в Криму, захисту інтересів держави, громадян України та українських юридичних осіб в Криму на 2018–2019 рр. До заходів Плану залучаються **народні депутати України, представники центральних органів виконавчої влади, Адміністрації президента України, Генеральної прокуратури, Ради національної безпеки та оборони України,**

Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, керівництво Меджлісу кримськотатарського народу, керівні службові особи вищих навчальних закладів, Національної академії наук та галузевих академії наук, обласних та районних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, представники міжнародних організацій, адвокати, правозахисники, науковці.

Загалом спостерігаємо досить тривалі процеси інституційного відновлення українського Криму, проблеми координації та взаємодії органів державної влади та інших структур у цьому напрямку, інертність, низьку ініціативність чиновників, відсутність цілісного стратегічного бачення деокупації Криму.

Водночас переселенці досить активно самоорганізуються на материку. В Україні заснуються аналітичні центри, правозахисні, культурні та інші організації, що займаються кримським питанням (наприклад, «КримSOS», Кримська правозахисна група та інші). Кримчани та кримські добровольчі формування протистоять російській агресії у війні на Донбасі.

Громадський та державний сектори в Україні не завжди мають спільне бачення вирішення кримської проблеми. Це яскраво проявилось при прийнятті Верховною Радою України у серпні 2014 р. Закону «Про створення вільної економічної зони „Крим“ та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України». За законом, у Криму строком на десять років створено вільну митну зону комерційного, сервісного та промислового типу, де не стягуються загальнодержавні податки та збори. Проти закону одразу ж висловились більшість правозахисних організацій України, організований кримськотатарський рух. За його скасування також виступають деякі народні депутати, профільний комітет парламенту, Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб. На їх думку, такий режим ставить під сумнів сам факт завдання шкоди Україні та кримчанам з боку Росії, уможлиблює контрабанду, корупцію, масове безмитне ввезення товарів та електроенергії в Крим та до Росії. У відповідь вже у вересні 2015 р. активісти почали *безстрокову громадянську акцію блокади Криму* (блокування транспортних перевезень та електропостачання в зону окупації). Загалом організовані пости на адміністративному кордоні з півостровом суттєво погіршили побутові умови жителів Криму, змусили засумніватися в спроможності російської влади вирішувати місцеві проблеми. В Україні блокада посприяла ухваленню жорсткішої урядової постанови («Про обмеження поставок окремих товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території

на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію» від 16 грудня 2015 р.). У 2016 р. організатори блокади заявили про перехід у режим спостереження.

У самому ж Криму організований спротив (на зразок об'єднання «**Кримська солідарність**») потребує постійної підтримки. Більшість вимушених заручників Кремля повертаються до радянських мовчазних практик.

ОБРАЖЕНІ: ЗАБУТІ ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ ТА НАБУТІ РЕСЕНТИМЕНТИ

Кримчани живуть серед значної кількості *історичних і культурних пам'яток, заповідників та парків*, які в умовах окупації почали занепадати, а то й розграбовуватися. Водночас регіон, що і раніше був відомий великою кількістю монументальних споруд, в наші дні активно забудовується новими пам'ятниками.

За даними Держстату України, на території АРК та Севастополя зберігалось понад **10 тис. об'єктів культурної спадщини**: археології — 5106, історії — 2582, монументального мистецтва — майже 300 та ін. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України включено 86 пам'яток національного та 1112 — місцевого значення, розміщених на Кримському півострові. Крім того, поширеною була практика збереження історико-культурних об'єктів на балансі окремих організацій (напр., кримськотатарської благодійної організації «Фонд „Крим“»). До окупації в регіоні діяло 239 архівних установ.

Нині ж триває неконтрольоване привласнення Росією культурних цінностей Криму. Діє спрощений порядок включення цих пам'яток до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини РФ. 17 жовтня 2015 р. розпорядженням уряду РФ понад **220 історичних та культурних об'єктів** у Криму віднесено до об'єктів культурної спадщини федерального значення.

У Криму вже росте ціле покоління дітей, яке не пам'ятатиме Україну.

З інтерв'ю анонімного західного дослідника, який періодично працює у Криму

Археологічна пам'ятка Качі-Кальон — печерний монастир у Криму, давнє поселення, що налічує бл. 250 штучних печер та ймовірно датується 6–8 ст. Фото Ірини Брунової-Калісецької

Список історичних населених місць України включає всього 401 населений пункт, з яких 26 у Криму. На території АРК функціонує 7 заповідників, 21 парк-пам'ятка та об'єкти культурної спадщини садово-паркового мистецтва. «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (5 ст. до н. е.–14 ст. н. е.)» включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; ще низку пам'яток історії та культури Криму внесено у перелік об'єктів-номінантів на включення до цього Списку (Бахчисарайський палац кримських ханів, комплекс пам'яток Судацької фортеці, Кримська астрофізична обсерваторія, пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Середземного до Чорного морів, Мангуп-Кале, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале). За офіційною українською статистикою, в музейних закладах Криму зберігалися 1 247 360 одиниць основного фонду зберігання та 403 240 одиниць науково-допоміжного фонду. Сьогодні ЮНЕСКО (як і інші міжнародні організації) офіційно припинила відносини з окупованими музеями.

Росія незаконно привласнила кримську частину Музейного фонду України. Знайдені артефакти, музейні фонди з кримських музеїв та заповідників вивозяться до РФ. Міністерство культури РФ видало незаконні дозволи 18-ти установам на проведення робіт з виявлення та вивчення об'єктів археологічної спадщини в Криму. Знищується унікальність місцевих пам'яток, пошкоджуються пам'ятки археології, поширена злочинна недбалість у питаннях охорони культурної спадщини. Відповідальні органи України

регулярно виявляють факти порушення національного та міжнародного законодавства у сфері охорони культурної спадщини. Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО висловлює занепокоєння щодо стану пам'яток у Криму.

Регіон і до окупації характеризувався відносно великою кількістю пам'ятників (порівняно з іншими областями України). Втім, до Реєстру Міністерства культури занесено всього 12 пам'яток місцевого значення, що відновлені (переважно) або встановлені в Криму в 1991–2013 рр. Натомість з 2014 р., за підрахунками Андрія Іванця, у Криму протиправно зведено не менше 127 пам'ятників (зокрема бюсти, пам'ятні знаки, поклінні хрести, скульптури, статуї, монументи, меморіальні комплекси). Низькою є мистецька і художня вартість частини нових об'єктів, відносно швидкими — темпи їх виготовлення.

Після розпаду СРСР у публічному просторі Криму зберігалось домінування радянських і російських символів, однак відновлювалися й інші історичні досвіди, пропагувалася культура порозуміння. Доступнішою ставала різна жанрова й ідейна спрямованість новозведених пам'ятників (відновлювалися місця пам'яті про трагічні події депортації кримськотатарського народу, споруджувалися пам'ятники кримськотатарським та українським діячам, меморіальні місця незалежної історії України та ін.). Серед зведених з 1991 р. монументів, наприклад, пам'ятник гетьману поч. 17 ст. Петру Сагайдачному, пам'ятник кримськотатарському просвітителю Ісмаїлу Гаспринському, пам'ятники / бюсти українським письменникам Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Івану Франку, бюст дисиденту, правозахиснику Петру Григоренку, монумент на честь 10-річчя ВМС України, пам'ятник Святителю Луці, пам'ятник Святому апостолу Андрію Первозваному, бюст понтійському і боспорському царю Мітрідату VI Євпатору та інші.

У пам'ятниках, встановлених за російської окупаційної адміністрації, відчутна ідеологічна уніфікація, зокрема войовнича антизахідна та антиукраїнська тематика, політизація навіть нейтральних сюжетів і постатей, наприклад, казкових героїв, у скульптурі. Тематика новозведених пам'ятників суттєво звужується до вшанування подій т. зв. «кримської весни» (окупації Криму в 2014 р.), пам'яті діячів і подій періоду радянської Росії, СРСР та Російської імперії, релігійної символіки. Зрештою у сучасному Криму можна побачити численні пам'ятні знаки «на честь возз'єднання Криму з Росією», «Наш дім — Росія», пам'ятник «ввічливим людям», пам'ятний знак старшому прапорщику спецпідрозділу «Беркут», який загинув у Києві в 2014 р., пам'ятник адміралу ЧФ Російської імперії Дмитру Сенявіну, проста-лінську скульптуру «Великої трійки» (лідерів держав-учасниць Ялтинської

У лютому 2019 р. з території розкопок античного міста Пантікапей на горі Мітридат (Керч) росіяни вивезли деталі давньогрецького портика, що був відомий як Пританей

конференції 1945 р.), бюст Миколи II, пам'ятник Катерині II, пам'ятник радянському солдату, православні поклінні хрести тощо.

І в доокупаційний період у Криму, а особливо Севастополі, періодично виникали конфлікти довкола меморіальних об'єктів між організованими проросійськими активістами та кримськотатарськими й українськими силами. На півострові також (хоч і менш інтенсивно, ніж у решті регіонів України) розгорнулася акція демонтажу пам'ятників комуністичним вождям (т. зв. «Ленінопад»), однак більшість пам'яток радянського та імперського періодів зберігалися і навіть реставрувалися.

Реалії окупації відрізняються. У пам'ятних знаках переважає *мілітаристська тематика*. Військові, працівники бюджетного сектора, молодь і діти активно залучаються до їх встановлення і вшанування. Виготовлення, передача і встановлення пам'ятників для міст і сіл Криму тепер частіше, ніж раніше відбувається за участі політичних і бізнесових кіл з різних регіонів РФ. Відомі факти демонтажу деяких встановлених за незалежної України монументів, заміни їх російськими пам'ятниками. Періодичними є акти вандалізму щодо мусульманських цвинтарів, пам'ятників українським діячам тощо.

Крим цілком справедливо можна назвати *регіоном, втраченим для повноцінної аналітики*, де не працюють класичні інструменти дослідження, соціологічні виміри, фокус-групи чи експертні опитування. За відсутності доступу до окупованих територій складно зрозуміти не лише структуру населення, але і його настрої. І органи державної влади України, і міжнародні організації вже традиційно скаржаться на вкрай обмежений доступ до Криму

■ Окупаційні пам'ятники*

38

Популяризація
російської культури

33

Прославляння
радянської історії

23

Актуалізація історії
Російської імперії

16

Пропаганда
російського
православ'я

9

Виправдання
російської агресії
2014 р.

4

Вшанування
радянських і російських
прикордонників

* Монументи, встановлені в Криму протягом 2014–2018 рр.
За результатами моніторингу Андрія Іванця (осінь 2018 р.)

для здійснення достовірного моніторингу ситуації. Водночас центральною залишається проблема самоідентифікації населення півострова: чи воно, як і переважна частина населення РФ, послідовно схвалює «приєднання» Криму до Росії, або все ж переглядає свій «історичний вибір», чи й зовсім заперечує факт референдуму як вигадку російської пропаганди?

Доокупаційна аналітика так характеризувала населення Криму: високий ступінь етнічної мозаїчності; сильна регіональна прив'язаність; застигла радянщина; зближення молодшого покоління кримчан із загальноукраїнськими та глобальними цінностями. Експерти рекомендували спрямовувати спільні зусилля на відновлення прав депортованого кримськотатарського народу та національних меншин Криму, розвиток національних культур, міжнародні програми обміну досвідом, демократичні студії, діалоги між поколіннями.

Українські державні, громадські та міжнародні організації займалися аналізом кримського суспільства та напрацюванням практичних рекомендацій із запобігання внутрішнім конфліктам, гармонізації відносин між основними етнополітичними групами півострова (росіянами, українцями, кримськими татарами). Серед інших ініціатив варто відзначити досягнення проекту «Кримський політичний діалог» (2009–2014), організатори якого зуміли налагодити комунікацію між представниками проукраїнського, проросійського та кримськотатарського політичних середовищ.

Однак як і кримська топоніміка, що зберегла радянські пропагандистські назви (наприклад, Кіровський, Красногвардійський, Ленінський, Первомайський, Советський райони), так і світогляд більшості місцевих жителів зберегли ключові радянські цінності. Прив'язаність до радянського минулого тут проглядається досить прозоро — у візуальних символах, мовній стилістиці, організованих спільнотах. На пострадянському просторі чимало людей, які не зуміли адаптуватися до реалій конкурентного суспільства, сумують за СРСР та часто плутають його із сучасною Росією. Кримське суспільство є однією з найкращих ілюстрацій такої ностальгії — некритичної віри у колективізм і централізовані порядки. Вона вчасно підживлювалася зацікавленими політичними силами, а в наші дні забезпечується цілеспрямованим структуруванням населення півострова.

Крим відрізняється тим, що там живе багато прорадянських людей. Це відставні радянські офіцери і мічмани. Вони ж керували містом Севастополем. Українських культурних програм і заходів не було.

З інтер'ю анонімної громадської активістки з Севастополя

Від 1990 р. регіон помітно «зістарів», але поступово почав виходити з демографічної кризи 2006–2009 рр. (коли суттєво скорочувалася народжуваність дітей). Середній вік населення у 2013 р. — 40,5 роки; а у 2017 р. — 41 рік. Після анексії тривалість життя кримчан впала вперше з 2002 р. Крим і особливо Севастополь через особливість клімату дедалі більше приваблював людей пенсійного віку (людей, старших за 60 років, наразі 24% від усього населення Криму), а також людей з певними медичними діагнозами — тобто ту категорію населення, що потребує соціального захисту та особливо симпатизує соціалістичним ідеалам і радянським практикам. Їхній

соціальний статус неоднозначний, зате роль в електоральному процесі вагома.

За вигаданим минулим сумують не лише його свідки — старші покоління, але й молодь. Зрештою, скорочення числа очевидців радянської доби лише сприяє ідеалізації того часу, а також максимальному його ототожненню із сучасною Росією.

У той же час Україна зайняла непримирнену позицію щодо комуністичних символів як спадщини тоталітарної доби.

Законодавство, ухвалене в 2015 р., вимагало змінити адміністративні та інші офіцій-

ні назви, які містили комуністичну символіку. Загалом в Україні нові назви отримали понад тисяча населених пунктів та районів (у багатьох випадках відбулося повернення до давніх, ще дорадянських назв). Розглядаючи Крим невід'ємною частиною України, парламент ухвалив рішення про перейменування також **70 населених пунктів** в АРК та Севастопольському регіоні. Крім того, некомуністичні назви отримали також **5 районів Криму**. У постанові Верховної Ради зазначається, що рішення про перейменування в Криму набере чинності з моменту повернення окупованої території під загальну юрисдикцію України.

Українська *декомунізація* у Криму актуалізувала іншу, але схожу проблему — *відновлення кримськотатарської топоніміки*, стертої з карти півострова після депортації 1944 р. Більшість присвоєних українським парламентом нових назв у Криму були відродженими кримськотатарськими. Водночас декомунізовані назви становлять лише незначний відсоток загального списку довоєнних кримськотатарських. Так трапилося тому, що далеко не всі назви, якими після 1944 р. замінили кримськотатарські, мають комуністичне звучання. Наприклад, районний центр *Советський* у 2016 р. перейменували, повернувши давню назву *Ічки*. Натомість український закон не вимагав перейменування районного центру *Білогірськ*, який до депортації кримських татар називався *Карасубазар*. Деякі назви, що з'явилися в Криму внаслідок декомунізації, не мали історичного підґрунтя. Наприклад, місто *Красноперекопськ* отримало новостворену назву *Яни Капу* (з кримськотатарської — Нова Брама). Цікавим наслідком цього рішення стало перейменування у 2016 р. рейдового буксиру ВМС України

Учасниця першотравневої демонстрації. Севастополь, 2012 р. Фото Валентини Охлопкової

«День Перемоги» у Сімферопольському дитячому садку № 79. Дошкільнята вшановують «героїзм радянських солдат» — роздають георгіївські стрічки, демонструють музичні номери у військовій формі, вміння виконувати накази командира, разом з місцевими байкерами долучаються до загальнономіської акції «Безсмертний полк» (8 травня 2018 р.)

«Красноперекопськ» на «Яни Капу». Він став відомим завдяки походу 25 листопада 2018 р., коли його захопили росіяни.

Російська адміністрація Криму не визнає українських перейменувань. Водночас, відповідаючи на виклик Києва, росіяни вирішили розв'язати питання кримськотатарської топоніміки по-своєму. В 2016 р. російська Комісія з відновлення прав реабілітованих жертв політичних репресій затвердила перелік *других історичних назв* для близько **1400 населених пунктів Криму**. Попри охоплення істотно ширшого топонімічного пласту, це рішення має меншу політичну вагу, адже йдеться не про *перейменування*, а про *дублювання* назв. Реальні наслідки запровадження *других історичних назв* такі ж незначні, як і наслідки декларації про українську та кримськотатарську мови як державні мови «Республіки Крим».

За рік до ухвалення постанови про перейменування населених пунктів та районів у Криму український парламент присвоїв ім'я Султана Амет-Хана (національного героя кримськотатарського народу, льотчика-аса часів

Другої світової війни) міжнародному аеропорту «Сімферополь». Росія також не визнала це рішення. Вже у грудні 2018 р. росіяни оголосили про намір присвоїти аеропорту «Сімферополь» ім'я **Івана Айвазовського** (кримського художника вірменського походження кін. 19 ст.).

Загалом конфлікти перейменувань є лише зовнішньою гранню значно глибших практичних проблем, з якими доводиться стикатися жителям півострова. Зокрема, і Україна, і Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) ще з березня 2014 р. не дозволяють польоти в окупований Крим. У зв'язку з окупацією, аеропорт «Сімферополь» закритий для міжнародного авіасполучення і обслуговує тільки російські рейси.

Зрештою накопичення історичних образ та одержимість міфами про колишню велич дедалі більше ускладнюють взаєморозуміння на самому півострові, а на фоні негативних соціально-економічних процесів ще й породжують кризові синдроми, розчарування.

ЗАЛЯКАНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ РАМКИ ТА КАРАЛЬНІ МЕТОДИ В КРИМУ

Жителі Криму, як і загалом жителі всієї України, лише у 1990-х рр. почали розбудовувати демократичні інститути. На виборах президента України кандидати, за яких у другому турі голосувала переважна частина кримчан (Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Янукович), у більшості випадків перемагали. Так, з п'яти президентських кампаній 1991–2010 рр. фаворити АРК перемогли на виборах тричі, а фаворити Севастополя — чотири рази. Для порівняння, жоден з регіонів України за цей час не робив виграшну ставку 5 разів поспіль, а виборці з Івано-Франківської, Вінницької, Львівської, Тернопільської та Черкаської областей проводили свого кандидата на президентське крісло лише по два рази.

Політичне життя в кримській автономії було насиченим. Кримчани майже не мали стабільних політичних сил, які би представляли їхні інтереси послідовно. Всього з 1994 р. до кримського парламенту обиралися представники близько 26 політичних партій — це і партії-лідери загальнонаціонального округу, і ті політичні організації, що пріоритетом позиціонували саме кримське питання або проблеми національних меншин півострова. Стабільно високими були успіхи позапартійних кандидатів

на всіх виборчих кампаніях до 2006 р. (до впровадження пропорційної виборчої системи). Як і загалом в Україні, комуністи поступово втрачали колишні позиції (від 38 мандатів у 1998 р. до 5 у 2010 р.). Незважаючи на домінування проросійських політичних сил, у парламенті Криму було місце й для представників інтересів інших груп (про це виразно свідчать партійні представництва у ВР АРК з 2 по 6 скликання). На інфографіці «Політичні сили у парламенті Криму» показано кількість таких представництв та їхню впливовість (частку депутатів) у хронології скликань.

Лише до 1994 р., поки не було проведено демократичних виборів, Верховна Рада Криму 1-го скликання залишалася у тому ж монопольному складі, що і її історичний попередник — Кримська обласна рада народних депутатів (близько 70% представників комуністичної партії). Сьогодні Крим фактично повернувся до радянської практики однопартійності. Незаконно обрана т. зв. «Державна рада Республіки Крим» **на 93% складається з представників політичної сили Володимира Путіна «Єдина Росія»**. Решта — представники праворадикальної Ліберально-демократичної партії Росії. Статус представницького органу понижено до рівня регіонального парламенту РФ. Загальна кількість депутатів скоротилася на чверть (зі 100 до 75). Про представництво різносторонніх інтересів місцевих жителів складно говорити ще й тому, що проведені російською владою 14 вересня 2014 р. вибори відбувалися без належної на те підготовки (ще у березні Центральна виборча комісія України захистила Державний реєстр виборців від незаконного використання баз персональних даних). Тоді ж із практично ідентичними результатами відбулися невизнані цивілізованим світом вибори і до т. зв. «Законодавчих зборів Севастополя» (22 місця закріпила за собою партія «Єдина Росія», 2 — Ліберально-демократична партія Росії). Опозиційні сили АРК та Севастополя бойкотували вибори як незаконні, констатуючи *безальтернативність вибору*.

Пострадянській Росії не далися політичні й економічні трансформації — тут клановий устрій, знецінення демократії, ігнорування міжнародного права і міжнародних домовленостей. Не доступні цьому суспільству й світоглядні перетворення. Ідеологію сталінізму не засудили, лише доповнили російським православ'ям та імперськими міфами царської Росії. Єдиним ресурсом збереження влади видаються уявні перемоги минулого, які й прагне відродити теперішня влада.

Політичні сили у парламенті Криму

2

Т.зв. «Державна рада Республіки Крим» (2014–2019)

Партія «Єдина Росія» - 70
Ліберально-демократична партія Росії - 5

6

Верховна Рада АРК VI скликання (2010–2014)

Партія регіонів - 80
Комуністична партія України - 5
Народний Рух України - 5
Партія «Союз» - 5
Партія «Російська єдність» - 3
Партія «Сильна Україна» - 2

8

Верховна Рада АРК V скликання (2006–2010)

Блок «За Януковича!» - 44
Партія «Союз» - 10
Блок Куніцина - 10
Комуністична партія України - 9
Народний Рух України - 8
Блок Юлії Тимошенко - 8
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» - 7
Опозиційний блок «Не так!» - 4

12

Верховна Рада АРК IV скликання (2002–2006)

Позапартійні - 46
Комуністична партія України - 15
Аграрна партія - 11
Народно-демократична партія - 8
Партія регіонів - 3
СДПУ(о) - 3
Партія «За Русь єдину» - 2
Селянська партія України - 1
Партія промисловців та підприємців України - 1
Партія «Російсько-український союз» - 1
Партія «Трудова Україна» - 1
Демократичний союз - 1

7

Верховна Рада АРК III скликання (1998–2002)

Позапартійні - 47
Комуністична партія України - 38
Аграрна партія - 5
Народно-демократична партія - 4
Партія «Союз» - 4
Соціалістична партія України - 1
Партія економічного відродження - 1

10

Верховна Рада АРК II скликання (1994–1998)

Блок «Росія» - 54
Незалежні (від трудових колективів) - 21
Курултай кримськотатарського народу - 14
Комуністична партія Криму - 2
Партія економічного відродження - 1
Російська партія Криму - 1
Вірмени - 1
Болгари - 1
Греки - 1
Німці - 1

3

Кримська обласна рада (1989–1991) та I скликання Верховної Ради (1991–1994)

Комуністична партія України - 68
Позапартійні - 29
Ленінська комуністична спілка молоді України - 3

Західній людині у Криму буде досить некомфортно, неможливо розслабитися. Скрізь купа поліцейських, які одним своїм виглядом показують зверхність, владу над тобою і те, що ця влада ніколи не буде на твою користь... Колись це був острів свободи. Навіть за радянських часів там був нудистський пляж, а ось російська влада усіх їх позакривала.

З інтерв'ю анонімного західного дослідника, який періодично працює у Криму

Ключові ідеологічні догми життя в окупованому Криму легко прочитуються у дописах та виступах маріонеткових чиновників Криму:

- ◆ беззаперечний авторитет Володимира Путіна;
- ◆ історичний реванш Росії за «приниження» 1990-х рр.;
- ◆ історичний реванш за «українську окупацію» Криму;
- ◆ мобілізація на боротьбу з «українським нацизмом», «ісламським тероризмом» та «американським втручанням»;
- ◆ захист прав росіян, російськомовних і російськокультурних громадян;
- ◆ захист «канонічного православ'я»;
- ◆ оборона радянських традицій і культів;
- ◆ протиставлення західному способу життя.

Незважаючи на часту повторюваність цих догм на всіх доступних публічних майданчиках, криза легітимності влади поглиблюється. Розрив декларованого та дійсного дедалі більше позначається на якості та свободі життя пересічного жителя півострова.

Політичні переслідування

Порівнюючи українську (2013) та російську (2018) статистичну інформацію, можна помітити, що більше половини громадських організацій у Криму припинили свою діяльність або були вимушені покинути півострів. Російське законодавство фактично унеможлиблює мирні зібрання нелояльних до влади людей, а такі рухи та об'єднання найчастіше кваліфікує як «небажані організації» чи «іноземних агентів».

Росія вважає Крим своєю територією, а будь-які сумніви в цьому називає сепаратизмом. Лише у 2014 р., саме в активний період окупації Кримського півострова, у Кримінальному кодексі РФ з'являються нові або редагуються

Учасники міжнародної конференції, присвяченої співпраці України з НАТО. Севастополь, 6 листопада 2013 р. Це останній з багатьох експертних заходів, проведених севастопольською громадською організацією Центр «Номос». Через три роки ФСБ заарештує в Севастополі двох аналітиків Центру «Номос»: Дмитра Штибликова та Олексія Бессарабова. Їх звинуватять у підготовці терактів у Криму за завданням української розвідки

попередні статті, запроваджуються ще жорсткіші норми покарання за, наприклад, такими напрямками, як тероризм, сепаратизм, екстремізм, реабілітація нацизму тощо. Більшість цих норм досі застосовуються до тих громадян України, які не підтримали російської окупації Криму, інші — використовуються для залякування місцевого населення. Наприклад, у травні 2014 р. набирає чинності спеціальна **стаття 280.1 Кримінального кодексу РФ**, згідно з якою публічні заклики до вчинення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Росії, суворо караються штрафом, або примусовими роботами, або арештом, або позбавленням волі та права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Ті ж дії, вчинені з використанням засобів масової інформації, або електронних, або інформаційно-телекомунікаційних мереж (в т. ч. й мережі Інтернет), також караються досить суворо: виправними роботами з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю або й позбавленням волі.

Отже, свобода слова чи інакодумство є лише номінальними деклараціями російського законодавства, що на практиці закінчуються навіть на рівні відмінного від офіційної позиції посту в соціальних мережах, за який передбачається позбавлення волі. Авторитетні міжнародні організації

■ Каральне законодавство Російської Федерації у Криму*

Публічна відмова визнавати
«возз'єднання Криму з Росією»

Відмова визнавати
«возз'єднання Криму з Росією», висловлена
в ЗМІ або соціальних мережах

ПОКАРАННЯ

позбавлення волі **до 4 років**
+ позбавлення права обіймати
певні посади 4 роки

позбавлення волі **до 5 років**
+ позбавлення права обіймати
певні посади до 3 років

або
примусові роботи
до 3 років

або
виправні роботи
до 480 годин + позбавлення
права обіймати певні посади
до 3 років

або
штраф
300 000 ₴
~4 500 \$

або
арешт
від 4 до 6 місяців

* На прикладі статті 280.1 КК РФ
«Публічні заклики до здійснення дій,
спрямовані на порушення територіальної
цілісності Російської Федерації»
(запроваджена напередодні анексії Криму)

інформують про часті випадки, коли громадяни України незаконно притягуються до відповідальності за політичними мотивами з боку російських правоохоронних органів (Резолюція Європейського Парламенту від 16 березня 2017 р.). Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні з 2014 р. зафіксувала вже **42 випадки насильницького зникнення людей** в окупованому Криму. Лише з вересня 2017 р. — по червень 2018 р. щонайменше **94 особи** зазнали порушення права на належну правову процедуру і справедливий суд з боку державних суб'єктів РФ у Криму (зокрема суддів, прокурорів, слідчих, ФСБ та поліції), окремі обвинувальні вироки були винесені як покарання за політичне інакомислення і слугували попередженням для інших. Найчастіше російські силовики затримують українських громадян саме у Криму, відомі випадки викрадення українців, а також їхні арешти на території Росії та Білорусі. Короткі відповіді на ключові питання про громадян України, які за політичними мотивами утримуються у в'язницях Росії та в окупованому Криму, можна побачити у таблиці нижче.

НЕЗАХИЩЕНІ: ДИСКОНФОРТ І НЕБЕЗПЕКИ ІЗОЛЯЦІЇ

Кримінал і насильство

Звіти Генеральної прокуратури РФ засвідчують, що з 2014 р. у Криму спостерігається постійне зростання злочинності (тяжких та особливо тяжких злочинів, зокрема вбивств, розбоїв, тяжких тілесних ушкоджень тощо). Невизначений статус півострова особливо приваблює кримінальних авторитетів з усієї Росії, послаблює контрольованість місцевого злочинного світу загалом. Окупаційне «Слідче управління по Республіці Крим» лише за 2018 р. отримало 17361 повідомлень про злочини, за підсумками яких начебто порушено 1907 кримінальних справ. Шанси їхнього успішного розслідування досить незначні, зважаючи на поширену корупцію та бюрократизм російських правоохоронних органів. За даними Федеральної служби статистики РФ, у Криму кількість зареєстрованих злочинів у розрахунку на 100 тис. осіб населення на початку 2018 р. становила 372, а це вище за середній показник по Росії (329).

Водночас ідеться і про масштабніші загрози життю та здоров'ю людей, аніж типовий для російського суспільства кримінал. 17 жовтня 2018 р. в державному закладі професійної освіти — політехнічному коледжі

Громадяни України як російські політв'язні

Міжнародна кваліфікація та оцінки
правозахисників

Російська позиція

Чому?

Наявність політичних в'язнів є одним із наслідків російської агресії проти України. Репресії проти населення окупованих територій здійснюються для залякування і тримання в покорі великої кількості незгодних. Судові процеси за сфабрикованими справами ретранслюють тези російської пропаганди.

Російський уряд не визнає своєї причетності до жодного факту політичного переслідування.

У Кримінальному кодексі РФ відсутні політичні статті.

Скільки?

Можливості моніторингу обмежені, є лише приблизні цифри, які постійно перевіряють та оновлюють різні організації:

- ♦ більше **80** громадян України незаконно ув'язнено в РФ та Криму, зокрема 1 особа — під підпискою про невиїзд, 3 — на поруках, 6 — отримали умовний термін (*дані уповноваженої Верховної Ради України з прав людини; список кампанії LetMyPeopleGo, січень-лютий 2019 р.*);
- ♦ **55** жителів Криму та **15** Севастополя зазнають політичних переслідувань, а це загалом 4-а позиція серед інших регіонів РФ (*дані російських правозахисних організацій PolitPressing.org, ПЦ «Меморіал» та ін., лютий 2019 р.*);
- ♦ **24** військовополонені — члени екіпажів кораблів ВМС України, захоплених у районі Керченської протоки, незаконно утримуються у російських в'язницях (*Резолюція ПАРЕ від 24 січня 2019 р.*).

Така статистика недоступна.

Загалом, за даними *Федеральної служби виконання покарань РФ*, в установах кримінально-виконавчої системи Росії відбувають покарання понад 4,5 тис. громадян України, які найчастіше притягуються за крадіжки, грабежі, продаж наркотичних речовин.

У цю статистику, вочевидь, не включено тих громадян України, які зареєстровані у Криму і яких РФ вважає своїми громадянами.

Хто?

Громадяни України віком від 18 до 64 років (на момент арешту); різних ідейних переконань та релігійних вірувань; переважно кримські татари та українці. Люди різного роду зайнятості (військові, громадські активісти, журналісти, науковці, політичні експерти, підприємці, лікарі, письменники, режисери, будівельники, водії, блогери, студенти, пенсіонери, люди з інвалідністю та ін.), найчастіше раніше не знайомі між собою, але нерідко обвинуваченням названі співниками.

Терористи, військові злочинці, диверсанти, екстремісти, шпигуни, сепаратисти, релігійні та ідейні фанатики, інші кримінальні злочинці та їхні співники.

За що?

Політичні та релігійні переконання, збереження українського громадянства, публічне засудження анексії, політична та професійна активність до окупації, національне походження, випадкове потрапляння у ситуації, зручні для фабрикування кримінальних справ, суголосних російській пропаганді. Усі дії російської адміністрації у Криму кваліфікуються міжнародною спільнотою як незаконні. Провину в'язнів окупаційного режиму не доведено, а вирoki порушують право громадян України на справедливий суд, свободу совісті, релігії, волевиявлення, слова, асоціацій та зборів, право зберігати свою ідентичність, культуру та традиції тощо.

Участь у діяльності заборонених в РФ (але дозволених в Україні) організацій («Правий сектор», Меджліс кримськотатарського народу; Хізб ут-Тахрір, «Таблігі Джамаат» тощо); організація терористичних осередків; підготовка диверсій за завданням українських спецслужб; шпигунство на користь України; участь у заворушеннях, несанкціонованих масових заходах та бойових діях; напади на людей; наруга над пам'ятниками; незаконний перетин кордону; політична активність у соціальних мережах. Деякі звинувачення стосуються дій, вчинених ще до анексії Криму, а також дій на непідконтрольній РФ території, зокрема участь у Революції гідності, мітингах за єдність України тощо.

Яким чином?

Тортури, шантаж, погрози, фабрикування доказів, обшуки, викрадення, вивезення, затягування слідства, відмова у консульській, правовій, медичній допомозі – до таких незаконних дій вдається російська адміністрація у Криму. Поширеною є практика примусу

З 2014 р. у Кримінальному кодексі РФ за окремими статтями серйозно посилено міру покарання; деякі статті спеціально запроваджені. Ці статті активно застосовуються до жителів Криму та України загалом: «Терористичний акт» (ст. 205), «Організація

Яким чином? (продовження)

до неправдивих свідчень. У кримських СІЗО відомі випадки загибелі людей неприродною смертю.

У 2018 р. Європейський суд з прав людини виніс рекордне число рішень по Росії за статтею про заборону тортур (зокрема визнав порушення з боку РФ Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод кримського політв'язня Геннадія Афанасєва під час його трьох етапувань у вересні-жовтні 2015 р. потягом територією РФ в районі Сиктивкара — у приміщеннях площею 0,4-0,6 м² в умовах тісняви, нестачі природного світла, свіжого повітря, питної води, обігріву, низької якості їжі, недостатності місця для сну).

терористичного об'єднання та участь у ньому» (ст. 205.4); «Масові заворушення» (ст. 212), «Неодноразове порушення встановленого порядку організації або проведення зборів, мітингу, демонстрації, ходи або пікетування» (ст. 212.1); «Незаконне придбання, передача, збут, зберігання, перевезення або носіння зброї, її основних частин, боєприпасів» (ст. 222); «Публічні заклики до здійснення екстремістської діяльності» (ст. 280); «Невиконання обов'язку з подачі повідомлення про наявність у громадянина РФ громадянства (підданства) іноземної держави або посвідки на проживання чи іншого дійсного документа, що підтверджує право на його постійне проживання в іноземній державі» (ст. 330.2); «Реабілітація нацизму» (ст. 354.1) та ін.

Чи надовго?

ГА ООН засуджує запровадження російських порядків на окупованій території, наполегливо закликає РФ дотриматися своїх зобов'язань як окупаційної держави у Криму, негайно звільнити всіх затриманих, засуджених або переведених до тюрем громадян України, припинити безпідставні затримання, катування, інші прояви нелюдського чи принизливого ставлення до в'язнів та покарати винних за порушення прав людини. Судові рішення у справах політичних в'язнів часто виносяться у моменти, зручні для російської дипломатії, отже, слугують цілям зовнішньої політики РФ. Прогнози дострокового звільнення політичних в'язнів залежать від поточного політичного курсу Кремля.

Серед найбільш тривалих—термін ув'язнення кінорежисера Олега Сенцова, засудженого до 20 років колонії суворого режиму. Його етапували до Ямало-Ненецького автономного округу (за 5 тис. км від рідного села в Бахчисарайському районі).

З 2014 р. до громадян України у Криму застосовують такі судові санкції: заборона на професію, штрафи, виправні роботи, обмеження свободи, реальні терміни позбавлення волі у колоніях загального та суворого режиму РФ. З 2017 р., за офіційною російською статистикою, у Криму різко зросла кількість справ про адміністративні правопорушення (наймовірніше, щодо кримських активістів). Утримання нелояльних людей у в'язницях забезпечує подальше збереження режиму Володимира Путіна.

у Керчі — сталося *масове вбивство учнів*, викладачів і співробітників, що Прокуратурою АРК (тимчасово дислокованою в Києві та Херсоні) кваліфікується як «теракт», а окупаційною владою (Слідчим комітетом РФ) — як «вбивство двох і більше осіб загальнонебезпечним способом». Ідеться про один із найбільших (за кількістю жертв) у новітній європейській історії акт насильства у закладі освіти, внаслідок якого застрелено 21 людину, постраждали 67 осіб (переважно від вибуху). Серед імовірних виконавців злочину — учень цього ж закладу. Українська сторона, позбавлена можливості повноцінно розслідувати справу, вказує на можливе джерело масового насильства — мілітаризацію навчального процесу, пропаганду агресії російськими засобами масової інформації. Окупаційна влада натомість уже в перші дні трагедії змінювала декілька версій, поширювала свідомо неправдиву інформацію (підконтрольний владі телеканал у прямому ефірі вів бесіду з нібито очевидицею події, яка, як з'ясувалося згодом, назвалась іменем однієї з загиблих), зрештою оголосила про «посилення боротьби з молодіжним радикалізмом».

Агресію серед молоді Криму фахівці часто пов'язують із поширенням окупантами на півострові «військово-патріотичним рухом «Юнармія», у якому під керівництвом інструкторів-військовослужбовців РФ вивчаються на практиці основи загальновійськової підготовки. Школярів навчають поводженню зі стрілецькою зброєю, костюмом хімічного захисту, проводять стройову підготовку тощо.

Загалом окупаційні органи постійно попереджають кримчан про загрози та небезпеки, які актуальні для щойно «приєднаного» російського регіону. Вже з квітня 2014 р. на півострові налагоджує свою діяльність Національний антитерористичний комітет РФ. Його профіль: викриття «законспірованих осередків терористичних організацій» у Криму (зокрема і в мережі Інтернет), виявлення осіб, найбільш схильних до впливу ідеології тероризму, особливо в освітній сфері, молодіжному середовищі, серед представників громадських і релігійних організацій, поміж «іноземців», зокрема й трудових мігрантів. На практиці йдеться переважно про громадян України, які не прийняли російського громадянства, українських та кримськотатарських активістів, які перебувають у полі особливої уваги російських спецслужб. Так звана «Антитерористична комісія Республіки Крим» регулярно попереджає про можливі теракти і диверсії з боку таких людей, чим підтримує атмосферу психозу серед населення.

За 4 місяці до теракту: учні Керченського політехнічного коледжу, вбрані у військову форму, беруть участь у факельній ході, організованій російською адміністрацією (типовий захід для кримських учнів і студентів)

Після Керченської трагедії у Криму багато хто задумався, як це могла допустити така жорстка російська система безпеки. Багато хто розчарувався, не довіряє. Батьки тепер буквально відводять своїх дітей до того технікуму і чергують під ним, хоча міліцейська машина там стоїть постійно.

З інтерв'ю анонімного західного журналіста, який періодично працює у Криму

Порушене право власності та інші соціально-економічні проблеми

Разом з анексією РФ оголосила про «націоналізацію» землі, державних та приватних об'єктів нерухомості, підприємств, закладів освіти, медичних установ, портів та рекреаційних об'єктів на території АРК та Севастополя. Незаконно використовуються корисні копалини, континентальний шельф, вода, електрична енергія, що належать українському народу. Наприкінці лютого 2015 р. процес націоналізації начебто було припинено на рівні рішення окупаційного «парламенту», втім, перелік об'єктів, що підлягають т. зв. націоналізації, постійно переглядається і доповнюється. Фактично

Йдеться про продаж українських підприємств, захоплення всіх об'єктів української державної власності, культурної спадщини, власності юридичних осіб російським урядовим структурам. Економічно цінні активи часто вилучаються із застосуванням сили.

Після анексії люди в Криму зіткнулися з надзвичайною російською бюрократією. Їм доводиться заповнювати десятки папірців. Особливо скаржаться бізнес-структури...

З інтерв'ю анонімного західного оглядача, який періодично працює у Криму

За окупаційними даними, станом на 2018 р. більше половини об'єктів нерухомості на території Криму залишаються незареєстрованими. Процеси переоформлення документів для приватизації уповільнені та не визнаються владою України. Факт анексії та подальшого незаконного привласнення засуджено цивілізованим світом, а відповіддю на це стали міжнародні санкції, які забороняють фінансову підтримку транспортної, телекомунікаційної та енергетичної інфраструктури Криму і Севастополя. Найбільш дієвими вважаються санкції Європейського Союзу та США, які, зокрема, забороняють нові інвестиції в Кримський регіон з боку будь-якої фізичної або юридичної особи; імпорт будь-яких товарів, послуг або технологій з Криму; експорт, реекспорт, (не)прямий продаж чи постачання в регіон; схвалення, фінансування, фінансове сприяння або гарантії з боку фізичної або юридичної особи, транзакції тощо. Наприклад, санкції зачепили колись важливу нішу економічного розвитку регіону: морські порти Криму нині якщо і обслуговують незаконно вантажі та провадять досить обмежену зовнішньоекономічну діяльність, то відповідні судна постійно ризикують потрапити під дію санкцій. (Важливу

Російський фольклорно-етнографічний ансамбль виступає на відкритті ярмарку на «націоналізованому» винзаводі «Масандра». 11 вересня 2015 р. Володимир Путін і Сільвіо Берлусконі відвідали завод, тоді ж відкорковано пляшку вина врожаю 1775 р. вартістю \$100 тис. Генпрокуратура України порушила кримінальну справу проти керівника підприємства за розтрату чужого майна, зокрема за рішення виставити на продаж колекційні вина

роль у виявленні суден-порушників відіграє Моніторингова група **Андрія Клименка** у складі українського недержавного фонду «Майдан закордонних справ».)

Відчутним стало об'єктивне погіршення соціально-економічного становища населення дотаційного півострова. Частка людей, які потребують державної підтримки, залишається великою. Якісне забезпечення комунальними послугами та пільгові тарифи були лише у перший рік окупації. Зростає безробіття. Місцевих робітників часто замінюють завезені. Російські ціни на товари й послуги суттєво вищі за українські. При цьому якість продуктів харчування критично низька, якщо порівнювати з українськими. У 2016–2017 рр. російські чиновники також підвищили акцизи. Через міжнародні санкції у регіоні скоротилася кількість фінансових установ та серйозно погіршилося банківське обслуговування.

Екологічні загрози

Вже у 2014 р. відзначається погіршення екологічної ситуації на території АРК та Севастополя, а також у прилеглий морській акваторії. Фіксуються факти забруднення наземного, повітряного та водного середовища, які можуть бути пов'язані з неналежним зберіганням *хімічної та ядерної зброї* з 2014 р. Негативно впливає на екологічну ситуацію розміщення та підготовка особового складу російських збройних сил, а також прикордонної служби ФСБ РФ, зокрема на території Опуцького природного заповідника та в інших кримських заповідниках.

Досі загрозливими для життя і здоров'я людей є наслідки забруднення довкілля через *викиди токсичних речовин* на підприємстві «**Кримський Титан**» (за російською реєстрацією товариство «Титанові інвестиції»), розміщеному

у місті Армянськ. Екологічна катастрофа сталася 24 серпня 2018 р. Повторні викиди відбувалися у вересні 2018 р. Про небезпечну ситуацію на підприємстві першими повідомили представники Міністерства оборони України. 31 серпня 2018 р. Державна екологічна інспекція біля адміністративного кордону Херсонської області

Пересохлий Північнокримський канал, березень 2017 р.
Фото Валентини Охлопкової

з Кримом виявила вдвічі більшу за норму концентрацію сульфатів у ґрунті. Окупаційна влада лише через 18 днів після першого викиду оголосила про евакуацію дітей з Армянська. Джерело та причини забруднення досі достовірно не встановлені або замовчуються окупантами. Було завдано шкоди здоров'ю кримчан (деякі люди

Обвал конструкцій покрівлі площею близько 3,5 тис. м² в одному з цехів підприємства «Кримський Титан» (виробник діоксиду титану) у серпні 2017 р.

госпіталізовані), на Херсонщині отруїлися українські прикордонники, в Армянську і Красноперекопську окислилися металеві предмети, з дерев опало листя, в повітрі відчувався стійкий запах кислоти, завдано й матеріальних збитків. Через токсичні викиди страждають не тільки мешканці півострова (значної площі Красноперекопського району окупованого Криму), а й Херсонської області (частини Каланчацького і Чаплинського районів).

На міжнародному рівні визнано проблеми з водозабезпечення Криму. Україна припинила постачання води з Дніпра до окупованого півострова, отже, і навантаження на підземні джерела води помітно зростає (аж до цілковитого зникнення на горизонтах у період посухи). Негативний вплив на екологічну ситуацію справляє реалізація проектів альтернативного водозабезпечення, масштабних інфраструктурних проектів, зокрема будівництво Кримського мосту та федеральної траси «Таврида». Ще однією загрозою є забруднення підземних джерел води хімічними сполуками, а також продуктами діяльності промисловості, сільського господарства тощо.

3 грудня 2015 р. до Криму перестали постачати електроенергію з материкової України у зв'язку із пошкодженням електроопори в Херсонській області. Незважаючи на запуск четвертої нитки російського енергомосту навесні 2016 р., тривають планові відключення світла. Наприклад, «Севастопольенерго» щомісяця публікує графіки відключень світла. У середньому з дні на місяць до 9 годин на день жителі різних районів Севастополя офіційно можуть бути відключені від електропостачання. Нині потреби Криму забезпечуються за рахунок власної генерації, генераторних установок із Росії та енергомосту з Краснодарського краю Росії.

Про екологічні загрози регулярно доповідає Постійний Представник президента України в АРК. З його моніторингів також дізнаємося про

те, що незаконна розбудова інфраструктури завдає масштабної шкоди зеленим насадженням півострова. Порушують місцеву екосистему і незаконно введенні в експлуатацію кар'єри (лише за 2017 р. близько 25 і ще 135 в стадії активної розробки). Встановлено факти видобутку забрудненого токсичними відходами металургійного виробництва піску в районі Верхньо-Чурбашського та Нижньо-Чурбашського хвостосховищ та подальшого його використання у будівництві Керченського мосту.

У Криму скорочується чисельність червонокнижних представників **тваринного світу**. В останні роки в Чорному й Азовському морях спостерігається масова загибель дельфінів. На ці небезпеки вказує і місцева волонтерська організація «Безтурботне море», що зафіксувала понад 680 загиблих китоподібних на узбережжі Криму за 2017 і 2018 рр. (ще 25 ссавців у цей період викинулися живими). Серед причин загибелі: незаконний вилов, експорт дельфінів для виступів у дельфінаріях, зіткнення з кораблями, погіршення кормової бази, забруднення водойм, видобуток піску, стоки промислових відходів, акустичне забруднення моря через будівництво Керченського моста та військові навчання. Кримські вчені й екологи скаржаться також на те, що в Росії законодавчо дуже забюрократизована робота зі збереження популяцій червонокнижних тварин.

У низці російських міжрегіональних рейтингів Крим постає у досить непривабливому світлі. **Криза системи охорони здоров'я** у Криму пов'язана не лише зі скороченням медперсоналу, заниженою оплатою його праці, відмовою від традиційних для регіону українських медикаментів. На окупованому півострові згорнули діяльність численні міжнародні програми з допомоги хворим. У підсумку, якщо за офіційною статистикою 2013 р. в Криму було зафіксовано 28,5 випадків зараження ВІЛ на 100 тис. осіб населення, то у 2018 р. за відсутності необхідної міжнародної підтримки цей показник становить 41 випадок на 100 тис. осіб і випереджає всі регіони РФ. З тих жителів Криму, які перебувають на диспансерному обліку в державному Центрі профілактики і боротьби зі СНІДом, лише близько 55% отримують антиретровірусну терапію (наприклад, в Україні сьогодні таку терапію отримує щонайменше 81% тих, хто стає на відповідний облік, та й сама частка людей, які знають про свій ВІЛ-статус, на декілька порядків вища). За версією федерального проекту «Твереза Росія», серед російських регіонів Крим у 2017 р. визнано одним із найменш «тверезих» (73 місце з 85), а вже у 2018 р. суттєво погіршилося становище і Севастополя (з 13 до 17 місця у рейтингу). Проблема позначається і на громадському порядку, і на здоров'ї жителів півострова.

Навіть підконтрольні окупантам організації фіксують рекордну кількість неприродної загибелі дельфінів на узбережжі Криму (фото sereneseadolphins, Севастополь, жовтень 2017 р.)

Для більшості жителів Криму період окупації — це роки незворотних втрат. Люди втрачають рідних, майно, нерухомість, бізнес. Руйнуються сімейні та дружні відносини. Немає можливості моніторити ситуацію з природними ресурсами, історичними надбаннями, об'єктами культурної спадщини на півострові. Втрачається і відчуття свободи, «розхитуються» ідентичності.

Колишні друзі, що залишилися в Криму, на так званому «референдумі» свідомо голосували за окупантів. Згодом їхні погляди стали змінюватися. Але, як і більшість росіян, вони не вважають себе ні в чому винними, навпаки — вони вважають себе обдуреними жертвами. Родичі з нами не спілкуються зовсім. Наша сім'я спілкується дистанційно тільки з колишньою сусідкою. Вона дуже раділа російській окупації, а тепер каже, що жити стало гірше.

З інтерв'ю анонімної переселенки з Криму

МОБІЛІЗОВАНІ: МІЛІТАРИЗАЦІЯ КРИМУ

Політична анексія Криму стала можливою після проведення військової операції російськими збройними силами. Рішення окупувати українську територію ухвалювалося в Москві з урахуванням міркувань воєнно-політичного характеру — уявної загрози закріплення на українському півострові *військового контингенту країн НАТО* та видворення ЧФ РФ. Тепер путінська Росія готова зі зброєю обороняти загарбаний півострів, придушувати опір населення та діяти на випередження в Чорноморському регіоні. Тому життя кримчан в умовах окупації протікає в парадигмі посиленої розбудови військового та безпекового секторів держави-окупанта.

За російського панування в Криму з'явилися сотні кілометрів загороджень з колючого дроту, багато озброєння і військової техніки, сюди прибули військовослужбовці та силовики з різних регіонів РФ. На суші, на морі та в повітрі над Кримом постійно відбуваються **військові навчання**. Проводиться також *контртерористична* підготовка та влаштовують облави проти уявних екстремістів і диверсантів.

Наразі військові замовлення стали провідним рушієм економіки півострова. Відновлюються підприємства військово-промислового комплексу та інфраструктура військового призначення. Військові замовлення виконують такі великі підприємства, як *суднобудівний завод «Затока»* (Керч), *Севастопольський морський завод* та інші. Модернізація старої та будівництво нової інфраструктури проводиться у відповідності до планів подальшої мілітаризації півострова.

До російських військових приготувань втягують громадян України, що проживають на окупованій території. З весни 2015 до весни 2019 р. в Криму відбулося **9 незаконних призовних кампаній** у збройні формування РФ. Тільки на території АРК, без урахування Севастополя, на строкову службу призвали понад 16 тис. осіб. Досить поширена практика направлення кримчан для проходження строкової служби в різні регіони Росії, зокрема туди, де *існує загроза втягування у бойові дії* (Північний Кавказ, прикордонні з Україною території, ВМФ тощо). Водночас призовників з усієї Росії відправляють служити у військові частини в окупованому Криму.

Оскільки примус населення окупованих територій служити в збройних силах держави-окупанта є серйозним порушенням норм міжнародного

права, зокрема *Женевських конвенцій*, Україна звернулася з цього приводу до Міжнародного кримінального суду.

В окупованому Криму, віднесеному до Південного військового округу РФ, створено потужне **міжвидове угруповання військ**. Пріоритетним напрямком є нарощування ракетного, авіаційного та військово-морського компонентів. Сухопутні частини здатні не лише до виконання завдань з оборони, але й мають значний наступальний потенціал (морська піхота і десантники).

На базі частин ЧФ РФ, колишніх частин ВМС і ППО України, а також передислокованих на півострів після 2014 р. російських формувань у Криму було сформовано (відновлено), зокрема:

- ◆ 171-й окремий десантно-штурмовий батальйон (Феодосія);
- ◆ 126-та окрема бригада берегової оборони (Перевальне);
- ◆ 127-ма окрема бригада розвідки (Севастополь);
- ◆ 8-й окремий артилерійський полк Берегових військ (Сімферополь);
- ◆ 15-та окрема берегова ракетно-артилерійська бригада (Севастополь);
- ◆ 30-та дивізія надводних кораблів (Севастополь);
- ◆ 27-ма змішана авіаційна дивізія (Бельбек, Севастополь);
- ◆ 43-й окремий морський штурмовий авіаційний полк (Саки);
- ◆ 318-й окремий змішаний авіаційний полк (Кача, Севастополь);
- ◆ 31-ша дивізія ППО (Севастополь);
- ◆ 68-й окремий морський інженерний полк (Євпаторія);
- ◆ 4-й полк радіаційного, хімічного та біологічного захисту (Севастополь).

Основу **сухопутного компонента** становлять 810-та ОБрМП (Севастополь), а також створений у 2017 р. у складі 7-ї гвардійської десантно-штурмової дивізії *171-й ОДШБ*. Надалі на базі батальйону планують розгорнути 97-й десантно-штурмовий полк. Крім того, в окупованому Криму розміщені 126-та ОБрБО, 15-та ОБРАБр, 127-ма ОБрР, 1096-й зенітно-ракетний полк (Севастополь), 8-й окремий артилерійський полк, 68-й ОМІП, 4-й ОП РХБз. Протиповітряну оборону забезпечує 31-ша дивізія ППО, частини якої розміщено в Севастополі, Феодосії та Євпаторії.

Серед інших типів і зразків озброєння у російського угруповання в Криму з'явилися танки, новітні бронетранспортери БТР-82А, зенітно-ракетні комплекси С-300ПМУ, С-400, Бук-2М, «Панцир-С1М». На узбережжі було розгорнуто **берегові ракетні комплекси** «Бастіон» та «Бал». Протикорабельні ракети «Онікс», якими оснащено БРК «Бастіон», здатні вразити цілі на відстані до 600 км — майже в усій акваторії Чорного моря. Заявлено також про плани розміщення у Криму оперативного-тактичних ракетних

комплексів «Іскандер-К», оснащених ракетами Р-500, здатними вражати цілі на відстані до 2000 км.

Чорноморський флот РФ зберігає сильний наступальний потенціал завдяки поєднанню компонентів морської піхоти та засобів її перекидання — 197-ї бригади десантних кораблів. Чітко вираженою тенденцією після 2014 р. є нарощування **ударних морських сил**, передусім за рахунок малих ракетних кораблів проектів 21631 («Буян-М») і 22800 («Каракурт»), оснащених крилатими ракетами «Калібр» (дальність ураження до 2600 км). Цим типом крилатих ракет оснащено також нові підводні човни Чорноморського флоту проекту 636.3 зі складу 4-ї окремої бригади підводних човнів. Окрім сил ЧФ РФ, військово-морський потенціал Росії у Чорному та Азовському морях підсилює корабельно-катерний склад Берегової охорони ФСБ та Росгвардії. Додатково росіяни відпрацювали перекидання в Азово-Чорноморську акваторію артилерійських катерів Каспійської флотилії ВМФ РФ (залізницею та через Волго-Донський канал).

Повітряний компонент окупаційних сил РФ у Криму представлено дислокованими на півострові частинами 27-ї змішаної авіаційної дивізії зі складу 4-ї армії ВПС і ППО, а також Морською авіацією ЧФ. Частини 27-ї дивізії розміщені у Гвардійському (37-й змішаний авіаційний полк), Бельбеку (38-й винищувальний авіаційний полк) та Джанкої (39-й вертолітний полк). Дивізія отримала на озброєння літаки Су-24М, Су-25СМ, Су-27СМ, Су-30М2 та інших типів, вертольоти Мі-35М, Ка-52 Мі-28Н та Мі-28АМТШ. Два полки Морської авіації (43-й і 318-й) розгорнуто на основі колишньої 7057-ї авіабази ЧФ РФ. Крім того, в Гвардійському планують розгорнути полк *стратегічних бомбардувальників* Ту-22М3.

З окупованого Криму надходять сигнали, які можуть свідчити про розміщення на півострові російської **зброї масового ураження**. Зокрема, у 2016 р. **InformNapalm** зафіксував активність військовослужбовців Росгвардії та РХБз на колишньому ядерному арсеналі «**Феодосія-13**» в урочищі Кизилташ неподалік Судака. (Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї, яка дісталася їй у спадок від СРСР. За умовами двосторонніх договорів, РФ зобов'язувалася не мати ядерної зброї на озброєнні сил ЧФ, дислокованих в Україні.)

У росіян у Криму ще до 2014 р. були потенційні носії **ядерної зброї**: ракетні комплекси гвардійського ракетного крейсера «Москва» та сторожових кораблів ЧФ, літаки Су-24, Бе-12, вертольоти Ка-27. Тепер ядерну бойову частину можуть нести також ракетні комплекси «Бастіон» та «Іскандер-К», кораблі і субмарини, оснащені ракетами «Калібр».

■ Мілітаризація Криму*

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ

31500 вересень 2018

12500 до окупації

АРТИЛЕРІЯ

162 вересень 2018
(серед них 55 РСЗВ)

24 до окупації

ЛІТАКИ

122 вересень 2018

22 до окупації

ВЕРТОЛЬОТИ

62 вересень 2018

37 до окупації

ТАНКИ

40 вересень 2018

0 до окупації

БРОНЬОВАНІ МАШИНИ

583 вересень 2018

92 до окупації

СУБМАРИНИ

8 вересень 2018

2 до окупації

КОРАБЛІ

71 вересень 2018

26 до окупації

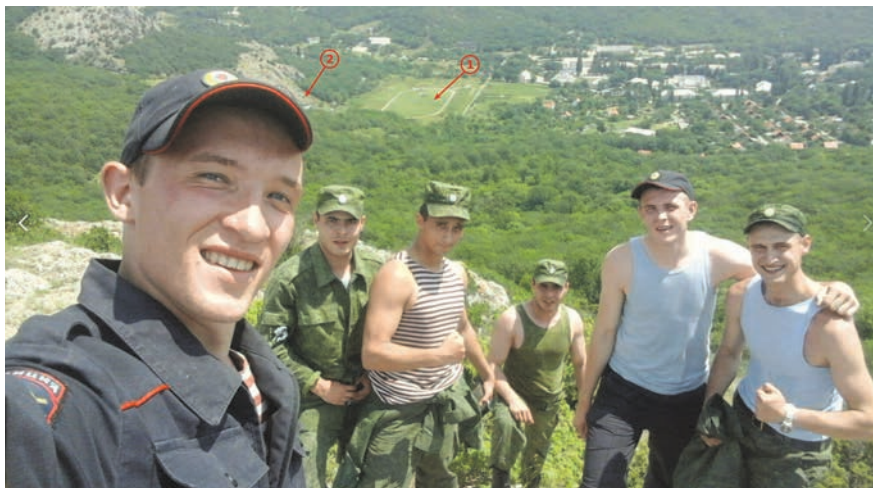
ЗЕНІТНО-РАКЕТНІ
КОМПЛЕКСИ

16 вересень 2018

0 до окупації

* Збільшення військової присутності РФ у Криму. До окупації зазначено сили ЧФ РФ. Джерело інформації за вересень 2018 р. — МЗС України. За матеріалами інфографіки УКРІНФОРМ.

Окупований і закритий для міжнародних спостерігачів Крим є потенційно зручним місцем для прихованого зберігання неконвенційних видів озброєння. У 2016 р. InformNapalm оприлюднив факти, які можуть свідчити про доставку з Сирії до Феодосії хімічної зброї масового ураження. Тоді підозрілий вантаж перевозило цивільне вантажне судно

Військовослужбовець Північнокавказького регіонального командування Росгвардії Іван Ісаров з колегами на фоні об'єкта «Феодосія-13», 2016 р. Фото надано міжнародною волонтерською спільнотою InformNapalm

«Nadalina» під прапором Сьєрра-Леоне. З огляду на потужний міжнародний резонанс, який викликають факти застосування хімічної зброї у війні в Сирії, перевезення неконвенційних боєприпасів між Чорним та Середземним морями мали б відбуватися в режимі підвищеної секретності. Використання з такою метою цивільних суден характерне для спецоперацій, санкціонованих на найвищому військово-політичному рівні.

Географічне положення окупованого Криму створює передумови для повного домінування Росії в басейні Чорного й Азовського морів. Контролюючи обидва береги Керченської протоки і більшість азовського узбережжя, Москва перетворила Азовське море в «російське озеро».

Крім того, Росія заволоділа додатковими 750 км чорноморського узбережжя і де-факто стала другою після Туреччини державою за протяжністю берегової лінії Чорного моря. Для України такий стан речей загрожувє повторенням сценарію *неоголошеної блокади* вже для чорноморських портів (Одеса, Миколаїв, Херсон) — аналогічно до того, як це трапилося з азовськими портами (Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ). Формальним приводом для Росії може послужити «охорона» шельфових родовищ та видобувної інфраструктури захопленого кримського підприємства «Чорноморнафтогаз» у північно-західній частині Чорного моря. В цьому районі ЧФ РФ вже періодично закриває значні ділянки акваторії для проведення навчальних стрільб.

Постійна присутність військово-морських та інших сил Росії безпосередньо поруч із узбережжям материкової частини України загрожує не лише економічній діяльності й комунікаціям у Чорному морі. Зберігається потенційна **небезпека прямої чи гібридної (замаскованої) інтервенції** РФ з півдня. Морський компонент на цьому напрямку посилюється присутністю російських військ у Криму, в Придністров'ї та окупованій частині Донецької області. З огляду на досвід 2014 р., вторгнення, найімовірніше, супроводжуватиметься активізацією підпілля та диверсантів в українському тилу в умовах послаблення важелів впливу центральної влади. Цілі операції можуть бути різними — від нанесення Україні економічних збитків і створення нових осередків збройного протистояння до встановлення *«сухопутного коридору»* між РФ і Кримом чи контролю над ділянкою Північнокримського каналу в Херсонській області.

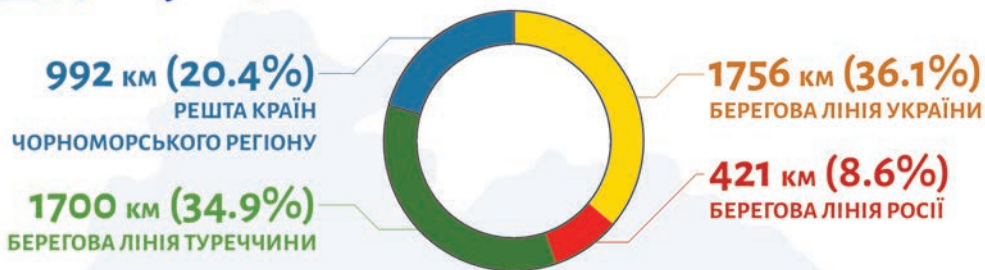
Чорноморський флот РФ надалі забезпечує логістику військово-морської присутності Росії у Середземному морі, зокрема, втручання у збройні конфлікти у Сирії та Лівії. Після 2014 р. припинили діяти встановлені Україною обмеження на діяльність ЧФ РФ на її території, і роль Криму в **«сирійському транзиті»** почала зростати. Тільки в перший рік окупації Криму кількість заходів десантних кораблів ВМФ РФ у сирійський *Тартус* зросла на 37% (за даними *InformNapalm*). Крім інших частин, участь у російській сухопутній операції в Сирії беруть також морські піхотинці 810-ї ОБрМП із Севастополя.

Крим став базою для забезпечення війни Росії не лише в Сирії, але й на сході України. Збройний конфлікт на **Донбасі** розпочався із прибуття туди загону російських найманців на чолі з Ігорем Гіркіним у квітні 2014 р. За власним зізнанням ватажка бойовиків, стрілецьку зброю його загін отримав з кримських складів. Незадовго до прибуття у Слов'янськ Гіркін брав участь в окупації Криму.

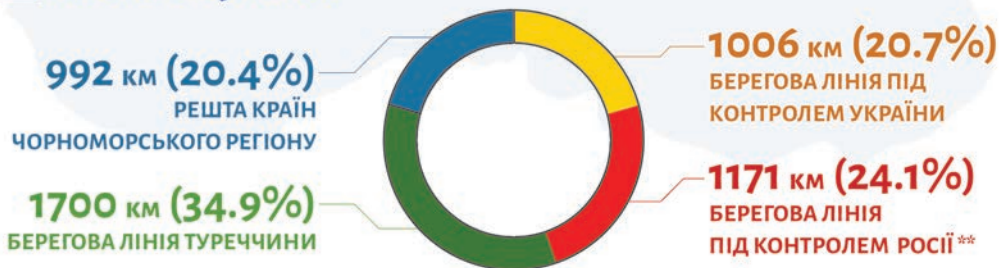
У Криму і надалі здійснюється вербування, підготовка, відпочинок та лікування бойовиків, які беруть участь у війні на Донбасі. За деякими даними, колишній міністр МВС України **Віталій Захарченко**, підозрюваний у причетності до розстрілів на Майдані, організував мобілізаційний пункт для бойовиків у севастопольському офісі Комуністичної партії РФ. Широкого резонансу набула історія з ватажком терористичного угруповання **Вадимом Погодіним**, причетним до вбивств і катувань, зокрема до розстрілу 16-річного мешканця Краматорська **Степана Чубенка**. Кримчанин Погодін прибув на Донбас у квітні 2014 р., а після розголосу про свої злочини втік назад до Криму.

Берегова лінія Чорного моря*: зміни підконтрольної частки України і Росії внаслідок окупації Криму

До окупації

Після окупації

* БЕРЕГОВА ЛІНІЯ ЧОРНОГО МОРЯ—4869 км

** НЕ ВРАХОВАНО БЕРЕГОВУ ЛІНІЮ ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ ГРУЗІЇ (АБХАЗІЯ)

З окупованого Росією півострова воювати на Донбас прибувають не лише найманці, але й військовослужбовці регулярних збройних сил РФ. У розслідуваннях InformNapalm йдеться про виявлених поблизу Алчевська та Маріуполя морських піхотинців 810-ї ОБрМП. Очевидно, їх відправляють у донбаські відрядження так само, як військових із частин, дислокованих на території власне Росії.

Крім людей, з Криму на схід України прибуває також **зброя, боєприпаси і військова техніка**. Зокрема, з українських військових частин, захоплених росіянами у лютому-березні 2014 р. Із 6917 одиниць захопленого українського озброєння та військової техніки (ракетно-артилерійських систем, бронетехніки, автомобілів тощо) Росія повернула лише близько 30%. Крім того, Україні в Криму належали понад 10 тис. тонн боєприпасів. Частина цього майна опинилася на Донбасі в розпорядженні бойовиків та російських військ. У зоні АТО *Національна поліція* України зафіксувала понад 60 фактів вилучення зброї, що перебувала в українських військових частинах Криму на момент його захоплення.

Намагаючись відігравати роль регіональної потуги, Росія розбудовує Крим як свій *непотоплюваний авіаносець*. Але одночасно окупований український півострів перетворився на *сіру зону* безпекового середовища, джерело міжнародної напруженості, базу бойовиків і нелегальної зброї, які вигулькують у різних гарячих точках. **А мешканці Криму стали заручниками та вимушеними співучасниками воєнних авантюр Кремля.**

Післямова. МАЙБУТНЄ КРИМУ

З початку окупації Криму Російською Федерацією минуло вже понад п'ять років, і за цей час у світі багато чого змінилося. Географія гібридних операцій Росії розширилася. Крім Молдови, Грузії, Сирії та України, її жертвами, більшою чи меншою мірою, стали також країни Африки, Латинської Америки та Балкан. Тривають розслідування причетності російського керівництва до політичних вбивств і замахів у країнах ЄС, а також до втручання у вибори в США.

Роки безцільних переговорів у рамках Мінського процесу та постійні ветовання резолюцій Ради Безпеки ООН російською делегацією продемонстрували світовій спільноті повну неготовність Росії вести конструктивний діалог.

Стратегія Москви полягає в тому, щоб просуватися до своєї мети шляхом послідовного чергування конфронтацій, які змінюють status quo, та «розрядок», які дозволять легітимізувати перед світом досягнуті проміжні результати. Як вважають у Москві, часу для впровадження такої тривалої стратегії достатньо, адже в демократичних країнах влада постійно змінюється, а в Росії протягом довгих років — ні.

На відміну від березня 2014 р., тепер загроза, яку несе російський правлячий режим для світового порядку, очевидна для більшості країн. Це створює сприятливі умови для об'єднання урядів та вироблення спільної стратегії протистояння агресії. Лише продумана та скоординована відсіч нівелюватиме плани Росії зруйнувати єдність Заходу та відновити сферу впливу в Європі, як це було в часи Залізної завіси.

Цивілізований світ не повинен змиритися з анексією українського Криму, адже це тільки заохотить російський режим до подальшої експансії.

Рецептом для поліпшення безпекового середовища, повернення у річище міжнародного права та відновлення суверенітету України над Кримом є постійний тиск на Росію як державу-агресора:

- ◆ економічний (розширення санкцій);
- ◆ політичний (виключення Росії з міжнародних організацій та розрив вигідних для Росії угод);
- ◆ правовий (позови до міжнародних судів та судів окремих держав);
- ◆ військовий (нарощування боєздатності та розробка спільної стратегії військової протидії на випадок ескалації).

Об'єднання зусиль та системний тиск на Росію стануть запорукою майбутнього відновлення територіальної цілісності та безпеки не лише України, але й низки інших країн, що нині потерпають від агресії.

Зі свого боку, Україна вже тепер повинна мати всеосяжний план реінтеграції визволених територій — з урахуванням ризиків майбутнього та помилок минулого.

Додаток

ОКРЕМІ МІЖНАРОДНІ ТА ДВОСТОРОННІ УГОДИ, ПІДПИСАНІ РОСІЄЮ ТА ПОРУШЕНІ НЕЮ ВНАСЛІДОК ОКУПАЦІЇ ТА АНЕКСІЇ КРИМУ

Загалом внаслідок окупації та анексії Криму Росія порушила 407 двосторонніх угод з Україною і 80 міжнародних договорів. Тут згадано тільки основні

Дата і місце підписання, чинність	Назва та сторони угоди	Окремі положення
21 грудня 1965 р. м. Нью-Йорк (США) Чинна до нині	Декларація щодо неприпустимості втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності та суверенітету, прийнята на 20-й сесії Генеральної асамблеї ООН	Жодна держава не має права втручатися прямо або опосередковано з будь-якої причини у внутрішні та зовнішні справи іншої держави. Засуджуються не тільки збройне втручання, але також всі інші форми втручання і будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних елементів.
24 жовтня 1970 р. м. Женева (Швейцарія) Чинна до нині	Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН	Принцип суверенної рівності держав, якою користуються всі держави міжнародного співтовариства, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру. Територіальна цілісність і політична незалежність держави оголошені недоторканими.

1 серпня 1975 р.
м. Гельсінкі
(Фінляндія)
Чинний до нині

Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінський Заключний акт) за участю 33-х європейських держав, США і Канади

Широке коло стандартів міжнародної поведінки та взаємних зобов'язань: повага до суверенітету, територіальної цілісності держав, непорушності кордонів, зміцнення взаємної довіри, особливо в політико-військовій сфері, повага до прав людини, співпраця в різних галузях тощо.

9 грудня 1981 р.
м. Нью-Йорк (США)
Чинна до нині

Декларація про недопущення інтервенції та втручання у внутрішні справи держав, прийнята резолюцією 36/103 Генеральної асамблеї ООН

Прописані конкретні права та обов'язки принципу відмови від інтервенції та втручання в будь-якій формі або з будь-якої причини у внутрішні і зовнішні справи інших держав.

8 грудня 1991 р.
м. Мінськ (Білорусь),
Чинна до нині

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (Біловезька угода) Білорусь, Росія та Україна

Республіки-засновниці СРСР констатували припинення його існування, визнання і повагу територіальної цілісності одна одної, недоторканність існуючих кордонів у рамках СНД, а також зобов'язалися співпрацювати у забезпеченні міжнародного миру і безпеки (ст. ст. 5 і 6)

21 грудня 1991 р.
м. Алма-Ата
(Казахстан)
Чинна до нині

Алма-Атинська декларація 11 колишніх республік СРСР (крім згаданих вище — Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан)

Визнаючи і шануючи територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих кордонів, сторони констатували припинення існування СРСР з утворенням СНД, підтвердили гарантії виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього СРСР.

14 лютого 1992 р.
м. Москва (РФ)
Чинна до нині

**Декларація про дотримання
принципів співробітництва
в рамках Співдружності
Незалежних Держав
11 держав-учасниць СНД**

Гарантії невтручання у внутрішні справи одна одної; повага до територіальної цілісності, недоторканності державних кордонів; беззастережне дотримання міжнародних стандартів у галузі прав людини і основних свобод (в т. ч. права національних меншин); об'єктивне і зважене висвітлення у ЗМІ суспільно-політичного життя в державах СНД, а також недопущення відомостей, які можуть призвести до міжнаціональної ворожнечі; припинення діяльності політичних партій і груп, які проповідують ідеї фашизму, расизму, нетерпимості та ворожнечі у міжнаціональних відносинах.

15 квітня 1994 р.
м. Москва (РФ)
Чинна до нині

**Декларація про дотримання
суверенітету, територіальної
цілісності та недоторканності
кордонів держав-учасниць
Співдружності Незалежних
Держав
12 держав-учасниць
СНД (крім згаданих
вище — Грузія)**

Дотримання у взаємовідносинах принципів суверенітету, територіальної цілісності і непорушності державних кордонів; намір утримуватися від воєнної, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, включаючи блокаду, а також підтримку і використання сепаратизму проти територіальної цілісності, недоторканності, політичної незалежності держав. Захоплення території із застосуванням сили не може бути визнаним, а окупація території держав не може використовуватися для міжнародного визнання чи нав'язування зміни її правового статусу.

5 грудня 1994 р.
м. Будапешт
(Угорщина)
Чинний до нині

Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум)

Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки

Беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю на її території, сторони підтвердили зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, гарантували, що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України; утримуватись від економічного тиску, підкорення своїм інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету; домагаться негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, в разі, якщо вона стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

28 травня 1997 р.
м. Київ (Україна)
Укладена на 20 років (з 12.07.1999); продовжена Харківськими угодами 21.04. 2010 р. строком до 28 травня 2042 р.; денонсована в односторонньому порядку Державною думою РФ 31.03. 2014 р.

Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України

Військові формування РФ зобов'язалися поважати суверенітет України, додержуватися її законодавства, не допускати втручання у внутрішні справи України, діяти у місцях дислокації (ст. 6), не мати ядерної зброї на території України (ст. 5). Військові кораблі та судна військових формувань лише з попереднім сповіщенням компетентних органів України можуть здійснювати плавання в територіальних водах України з метою заходу (виходу) в порти України, в яких дислоковані військові формування (ст. 8). Службові транспортні засоби Чорноморського флоту РФ повинні мати чіткий знак (ст. 12) тощо.

31 травня 1997 р.
м. Київ (Україна)
Укладений на 10
років з автоматичним
продовженням на
наступні десятирічні
періоди за згодою
сторін; припинив дію
1.04.2019 на підставі
Закону України від
06.12.2018, зважаючи
на збройну агресію
РФ проти України

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією («Великий договір»)

Сторони домовились «як дружні, рівноправні і суверенні держави» засновувати відносини на взаємній повазі територіальної цілісності, непорушності чинних кордонів, мирному врегулюванні спорів, незастосуванні сили або загрози силою, невтручанні у внутрішні справи, сумлінне виконання взятих міжнародних зобов'язань (ст. 2, 3). Зобов'язалися зміцнювати міжнародний мир і безпеку, сприяти процесу загального роззброєння (ст. 4); вживати заходів для відвернення і припинення будь-яких дій з підбурювання до насильства або насильства (ст. 11); забезпечити захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території, створення рівних умов для вивчення української мови в РФ та російської мови в Україні (ст. 12); створювати всеохопну систему міжнародної екологічної безпеки (ст. 25); співробітничати з питань відновлення прав депортованих народів (ст. 28); зберігати природне середовище Азово-Чорноморського басейну (ст. 29); боротися з тероризмом, контрабандою, включно з незаконним переміщенням через кордон предметів, що становлять культурну, історичну і художню цінність (ст. 33); співпрацювати у правовій сфері (ст. 34) тощо. Сторони зобов'язалися не допускати, щоб їхня територія була використана на шкоду безпеці іншої (ст. 6), а також врегулювати всі спірні проблеми виключно мирними засобами (ст. 4).

28 січня 2003 р.
м. Київ (Україна)
Чинний донині

**Договір між Україною
і Російською Федерацією
про українсько-російський
державний кордон**

Проведено делімітацію державного кордону, відповідно до якого Кримський півострів однозначно визначався українською територією. Українсько-російський державний кордон передбачений як лінія та вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що розділяють державні території сторін від точки стику державних кордонів України, РФ та Республіки Білорусь до точки, розташованої на березі Таганрозької затоки (ст. 1). Утверджені позиції щодо статусу Азовського моря і Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав (ст. 5).

24 грудня 2003 р.
м. Керч (Україна)
Чинний донині

**Договір між Україною та
Російською Федерацією
про співробітництво у вико-
ристанні Азовського моря
і Керченської протоки**

Сторони засвідчили переконаність у тому, що Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і РФ (ст. 1), а всі питання, які їх стосуються, «повинні вирішуватися лише мирними засобами спільно або за згодою».

22 грудня 2006 р.
м. Київ (Україна)
Чинний донині

**Протокол між Кабінетом
Міністрів України і Уря-
дом РФ про внесення змін
і доповнень до Угоди між
Урядом України і Урядом РФ
про пункти пропуску через
державний кордон між Укра-
їною і РФ від
8 лютого 1995 р.**

Для перетину кордону між Україною і РФ особами, транспортними засобами, а також для переміщення товарів і вантажів будь-якої державної належності встановлювався поромний пункт пропуску з назвою «Крим-Кубань».

17 травня 2010 р.
м. Київ (Україна)
Чинний донині

**Угода про демаркацію
українсько-російського дер-
жавного кордону**

Підтверджувалося прагнення сторін про-
вести демаркацію українсько-російського
державного кордону, встановленого у 2003 р.
Для його позначення на місцевості утворено
Спільну українсько-російську демаркаційну
комісію (ст. 2).

18 жовтня 2011 р.
м. Донецьк (Україна)
Чинна донині

**Угода між Кабінетом Міні-
стрів України та Урядом РФ
про порядок перетинання
українсько-російського
державного кордону жите-
лями прикордонних регіонів
України та Росії**

Узгоджено перелік прикордонних регіонів
обох країн. Автономна Республіка Крим
визначена прикордонною територією
саме України. Місцеві пункти пропуску:
Порт Крим–Порт Кавказ; Порт Маріуполь–
Порт Єйськ; Порт Ялта–Порт Новоросійськ.

Для нотаток

A series of horizontal dotted lines for taking notes.

Для нотаток

A series of horizontal dotted lines for taking notes.

